

Byminner

Nr 2 • 2020

Jeg fyller 12 år neste
gille få 47 L. deg

Vil du stadig sam-
vantes de begge at
før, og de kunne

Hva skal vi leke når vi bare er to?

... og når det er mørkt og vi må være inne og ikke
har noe å leke med? spør Lisen og Kari. Jo, det skal dere
få svar på! Her er noen festlige spill som ikke forlanger
noen hjelpemidler.

Først kan dere leke «Dyreriket, planteriket, mineral-
riket.» den leken er jeg sikker på alle kjenner. Så får dere
prøve å

«Maren».

å telle til

200 gram — Kr. 1.50

Om forsidebildet:

Forsidebildet viser et utvalg gjenstander man kan se i utstillingen «Krig og hverdagsliv. Oslo 1940–45» på Bymuseet. Disse gjenstandene forteller om unntakstilstanden som preget krigshverdagen. I løpet av de første krigsårene ble stadig flere matvarer rasjonert, og kreativiteten ble utfordret hos både produsenter og forbrukere. Folks bevegelsesfrihet ble kraftig redusert, mørke og blanding høst og vinterstid førte til at man holdt seg mer hjemme, og det ble vanskelig for barn og ungdom å treffe vennene sine. Lek og innendørsaktiviteter ble viktig for å holde motet oppe.

På grunn av korona-pandemien ble våren 2020 også annerledes, og har nok gitt flere av oss erfaringer med en hverdag der spillereglene blir endret.

Foto: Rune Aakvik

Om baksidebildet:

Gutter feirer frigjøringen, våren 1945. Utenfor Colbjørnsens gate 8. (Fotografiet er beskåret.)

Årets 17. mai-feiring skulle også vært en jubileumsmarkering for frigjøringen. I stedet ble det første gang på 75 år at man ikke kunne feire med barnetog og jublende folkemengder på Karl-Johans gate. Feiringen skjedde i stedet på et mer lokalt plan og innenfor familien eller i mindre vennegrupper. For mange ble kanskje dette også en påminnelse om hva som stod på spill våren 1940 og våren 1945?

Foto: Rigmor Dahl Delphin

Byminner

Nr 2 • 2020 – Årgang 65

Utgitt av Oslo Museum i samarbeid med
Bymuseets venner.
Postboks 3068 Elisenberg
0207 Oslo
Tlf: 23 28 41 70
www.oslomuseum.no

REDAKTØR:
Kristin Margrethe Gaukstad
I REDAKSJONEN:
Gro Røde, Lars Roede, Vegard Skuseth,
Øystein Eike
FOTOBEARBEIDING:
Rune Aakvik
UTFORMING/LAYOUT:
Torunn Fossen

Der ikke annet er angitt er illustrasjonene fra Oslo Museums samlinger og fotografert av Rune Aakvik.

Denne utgaven av Byminner er støttet av Stiftelsen Fritt Ord.

FRITT ORD

INNHOOLD

Intro til utstilling: Krig og hverdagsliv. Oslo 1940–1945	4
Øyvind Reisegg: Det okkuperte Oslo 1940–45	12
Guri Hjeltnes: Krigstidens hverdag	22
Dag Kopperud: Ida Rottmann (1916–1942) – Et portrett	32
Ine Therese Berg, Heidrun Sølva Øverby: Teater under krigen – mellom motstand og nyskaping	40
Aleksander Breiby Herseth: «Nå gjelder det å få sagt det uten å si det»	48
Maud Lervik: Innrammet	54
Inger Johanne Lyngø: Randi Monsens kart over danskehjelpens suppestasjoner i Oslo	60
Vegard Skuseth: Fotograf Rigmor Dahl Delphin	68
Smakebiter fra høstens program	76
Program Bymuseets venner	78

FORORD

Våren 2020 og våren 1940 innebar på hver sin måte grunnleggende endringer i folks bevegelsesfrihet. Fra en dag til en annen blir det bestemt fra «øverste hold» hvordan vi skal oppføre oss; skoler blir stengt, arbeidstakere kan ikke gå på jobb og vi kan ikke omgå slik som før, noen hamstrer mat og mange benytter parker og marka til rekreasjon.

Krig og hverdagsliv i Oslo 1940–45 er hovedtema for denne utgaven av Byminner, som også denne gang er en katalog for en utstilling. Blant bidragsyterne er det kjente forskere og forfattere som har bred kunnskap om okkupasjonstiden fra ulike ståsteder. I tillegg har flere ansatte ved museet bidratt med artikler. Corona-situasjonen har også ført til at vi har valgt å ta med en foto-basert artikkel som er med på å «aktualisere» krigs- og unntakstemaet på nesten skremmende nært vis når praksiser endres.

Kristin M. Gaukstad, Redaktør

INTRO TIL UTSTILLING

REIDUN ANNE JOHANNESSEN OG VEGARD SKUSETH

Krig og hverdagsliv. Oslo 1940–45

Onsdag 10. april gikk det rykter om at britiske fly skulle bombe Oslo. Da flyalarmen gikk kl. 11.30 ble folk grepet av panikk og mange la på flukt ut av byen, som her i Sørkedalsveien.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Når spillereglene endres

Når du våkner om morgenen, har du sannsynligvis noen faste rutiner du skal gjennom før du drar av gårde til jobb, skole eller går i gang med andre sysler. Du tar deg kanskje en varm dusj, nyter en kaffekopp og blar gjennom dagens avis. I lunsjpausen snak-

ker du med kolleger om siste nytt eller forteller om ferieplanene til utlandet. På vei hjem stikker du innom butikken og blir stående å lure på om det går an å velge lettfløte til sausen, eller om du må slå til med en fyldigere variant. Etter middag blar du gjennom sosiale medier på mobilen, og

lar deg kanskje friste til å skrive ned din hjertens mening om et eller annet aktuelt tema, der debatten går livlig og relativt utemmet for seg.

Neste morgen er alt annerledes. Veien til jobben oppleves ikke lenger som trygg. En fremmed militærmakt har inntatt byen. Kjente og kjære steder

Byen ble ikke bombet, og noen uker senere er livet åpenbart vendt tilbake til det noenlunde hverdagslige for folk som spaserer ned Slottsbakken på vei til arbeidet.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Trelemmer til beskyttelse av utstillingsvinduene og sikring av vindusflater med tape hos Steen & Strøm, august 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

forandrer funksjon og utseende, de du kunne stole på dagen før, er borte, det er andre som sitter med makten og de endrer reglene raskt og uforutsigbart! Flere emner kan være direkte livsfarlige å diskutere med kollegene, og du må for all del ikke kritisere

styresmaktene åpent. Nyhetene du får er svært begrenset. Morgenkaffen blir en fjern drøm, dusjsåpen ligner mest på en gråstein og i butikken er det endeløse køer og knapt matvarer å få tak i. Du kan ikke lenger bevege deg fritt. Og du er usikker på så mye: Hva

skjer i morgen? Hvor lenge skal denne situasjonen vare? Hvem er venn, hvem er fiende? Hvilke konsekvenser vil valgene jeg tar i dag, få for meg og mine kjære – i fremtiden?

Krigshverdagen med nye blikk

I juni åpnet utstillingen «Krig og hverdagsliv. Oslo 1940–45» på Bymuseet. Her har vi vært spesielt opptatt av å få fram fortellinger fra barn og unge som opplevde at hverdagen med ett ble helt forandret. Gjennom fotografier, film, gjenstander og beretninger får vi inntrykk av en hverdag preget av frykt, sorg og savn, men også oppfinnsomhet, galgenhumor og samhold.

I utstillingen viser vi fotografier, film og gjenstander – en god del har ikke har vært vist tidligere. Fra museets egen samling gjelder dette fotografier tatt av Rigmor Dahl Delphin, som i egenskap av pressefotograf i Alle Kvinner dokumenterte krigshverdagen fra panikkdagen i april 1940 til frigjøringsrusen i mai fem år senere. Også Odd Hellands fotografier fra frigjøringsdagene gir et unikt innblikk i hvordan gleden og lettelsen preget byen og menneskene.

Den okkuperte byen

9. april 1940 blir Norge okkupert av Tyskland og kl. 14.00 overgir politimester Welhaven i Møllergata 19 Oslo til okkupasjonsmakten. Utover ettermiddagen samme dag, er Oslo-folk vitne til at tyske avdelinger inntar sentrum, med politieskorte. Samme

Bare en liten lysstrime slipper ut fra et vindu i denne bygården som ellers er mørklagt med blendingsgardiner, 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

kveld blir Stortingsgata og en bygning i bakgården til Hotel Continental åsted for Vidkun Quislings statskupp over eteren.¹ Deretter kommer alle endringene i vanlige folks hverdag: Gatebildet preges av sandsekker, barrikader og vedstabler. Sentrale bygninger blir okkupert og endrer

funksjon, privatbilisme forbyes og det innføres restriksjoner for å reise. Hele 60 skoler, nesten alle i Oslo og Aker, stenges for skolebarna og blir rekvirert av tyskerne. I Oslo og Aker dukker det opp nærmere 50 militære brakkeleirer, og folk opplever å få krigsfanger i nabolaget. Naboer, ven-

ner, kolleger og klassekamerater blir brått borte: 26. november 1942 drar lasteskipet Donau fra Akershuskaia med 532 norske jøder, de fleste av dem fra Oslo og Akershus.

Tvungen bruk av blendingsgardiner gjør bygatene mørke og uframkommelige. Flyalarmene skremmer voks-

Barn leker i sandkassen ved Holmboes gate 7, 1941.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

B-såpen til kroppsvask var et av krigens mest kjente erstatningsprodukter.

FOTO: LONE LUNDE

ne og barn ned i tilfluktsrommene på stjerneklare netter, mens lyden av marsjerende soldatføtter til stadighet kan høres på dagtid. Tranlukt preger trappeoppgangene, ettersom smør og andre dagligvarer blir rasjonert, sammen med nytelsesmidler, brensel og drivstoff. Villahager, parkområder og gressplener blir omgjort til åkere der man dyrker nyttevekster, og griser og høner supplerer husholdningen hos flere familier. Hverdagslivets endringer kryper også inn i vokabularet, der ord som «nattlos», «krisekrem», «kålrabibiff», «villagris», «børsing» er med i samtalen. Sensur og propaganda blir synlig i form av plakater og forordninger på gjerder, lykestolper og som oppslag på trikken. Kultur og idrett blir underlagt sensur og restriksjoner.

Tidsvitners beretninger: Bjarne, Eva, Turid, Synnøve og Gerd

I utstillingen har vi forsøkt å fange og formidle noe av stemningen som må ha preget byen vår gjennom krigsårene. Derfor har vi vært opptatt av å få fram fortellingene til vanlige folk, og særlig barn og unge som opplevde krigshverdagen på nært hold og fra ulike ståsteder. Noen av tidsvitnene våre har vi minner etter, som dagbøker. Andre har vi intervjuet. Vi har gjennom dem fått tilgang til fotografier, filmmateriale og gjenstander som ikke er blitt vist tidligere. Tidsvitnenes beretninger og sitater fra dem, danner hovedgrunnlaget for tekstene i utstillingen.

9. april 1940 var Bjarne Roger Sæthre skolegutt på 9 år fra Grünerløkka, og en av de mange barna som opplevde en svært annerledes skolehverdag:

«Vi hadde klasserom i spisesalen på Lilleborg fabrikker. Vi stilte alltid opp før timen for å marsjere inn. En morgen kom en av sjefene forbi i full hirduniform. Han gikk bort til lærer Westgaard og forlangte at Trond, en av gutta i klassen, skulle ta av seg topplua fordi den var rød.» (Sæthre, 2000:20)

Sammen med andre tidsvitner som var barn og ungdommer i krigsårene, gir han krigshverdagen i Oslo en stemme. Det fortelles om frykt og skremmende opplevelser, som i dagboken til Eva Liljan Løfsgaard:

«Stemningen var uhyggelig. Vi hørte vedvarende flydur og skyting. Jeg var skrekkelig redd, skalv og frøs og hjertet mitt dunket som en gammel bilmotor.» (Løfsgaard, 2014:54)

Mens Turid Hallen, som bare var 3 år forteller at det var ålreit og faktisk litt hyggelig å sitte i rullekjelleren på Torshov, mens flyalarmen gikk. Hun skjønte jo ikke hvor farlig det var, men det gjorde moren hennes.² Og det må ha vært en vanskelig balansegang for foreldre å skulle håndtere egen frykt og usikkerhet, og samtidig skape trygghet for barna. Gerd, som var en ung kvinne på 26 år, forteller levende om «panikkdagen», den 10. april da et stort antall Oslobeboere rømte i hui og hast ut av byen av frykt for britisk bombeangrep:

«Hysterisk skrikende, flyktende mennesker hvor enn en så. Noen med koffert, pledd og brød under armen, andre uten hatt og yttertøy.» (Øfwerman Diesen, 2019: 42).

Den røde Jøssinglue var et så viktig symbol for motstanden under okkupasjonen at den ble forbudt å bruke.

FOTO: FREDRIK BIRKELUND

Samtidig preges hverdagen av kreativitet og pågangsmot, og både hverdag og fest borger for alternative løsninger, når det er mangel på så mye:

«Terje har kommet hjem med seks høner som han har laget et hønsehus til. Neste gang blir det vel gris. [...] Bytte – bytte! Det er tidens løsning. Holm hadde et frokostservise som jeg byttet til meg for et kjolestoff som han byttet bort

hos en bonde for å få kjøtt til bryllupet sitt». (Øfwerman Diesen, 2019:146 og 221).

Hjemmeavlet tobakk, fiskeskinnsko og jøssingluer

Beretningene fra ulike tidsvitner spiller en stor rolle når vi skal formidle dagliglivet i Oslo under krigen. På samme måte har ulike gjenstander knyttet til livsopphold og ulike deler

av dagens rutiner også en viktig funksjon. Mange vil kunne kjenne igjen det dagligdage i matvarer, sko, klær og annet som er med i utstillingen – men ser vi nærmere på hvordan gjenstandene er produsert, kommer krigshverdagens alternative løsninger til syne: pensko framstilt av fiske-skinnskinn, uniformslue fra Oslo sporveier laget av papir, B-såpa steinhard og grå, produsert av avfall fra sildeolje-produksjon, kritt og leire. Tannpulver i stedet for tannkrem, kaffeerstatning laget av tørkede erter, hjemmeavlet tobakk – for å nevne noe.

Dilemmaene

Kampen for tilværelsen manifesterer seg både i det materielle og det åndelige. Den sivile motstanden tok ulike former. Røde strikkeluer (jøssingluer) forteller om ungdommelig mot og dramatiske hendelser, og valg av side:

«Russen kom togende ned fra Nordstrand skole med røde nisseluer på. Stakkars ungdom, de var nektet all russefeiring, og også det å gå med røde nisseluer er nu regnet som demonstrasjon. Derfor kom politibilene susende og plukket samtlige med seg. [...] Det er forbudt å bære merker, tegn, emblemer og klesplagg i demonstrasjonsøyemed, ifølge forordninger fra Terboven. Eva

fikk da føle det en dag hun var på tur til oss. En liten hirdgutt i 8–10 års alder nappet den røde luen av henne, i det han forkynte at det å gå med rød lute var demonstrasjon mot den nye tid og tegn på bolsjevisme». (Øfwerman Diesen, 2019:118 og 125).

Hirdguten som napper luen av Eva (informantens svigerinne) har sannsynligvis hatt foreldre som var medlemmer i Nasjonal Samling. Det å velge side eller å havne på den ene eller andre siden, på grunn av noe andre har valgt for deg, er også et tema vi kommer inn på gjennom utstillingen. For hverdagen består av mange ulike valg, ut fra de rådende «spillereglene» eller mulighetene man har til å orientere seg. Av og til må man handle raskt, og vet ikke helt hva slags konsekvenser eller utfall valgene får. Som lovende idrettsungdom – skal du melde deg ut av idrettslaget ditt i protest? Hva med straffen som følger? Dette måtte Gerds bror, Terje, blant annet ta stilling til:

«Nordstrand idrettsklubb har fått føle nyordningen. De har alle fått nytt styre, og de guttene som har tillatt seg å melde seg ut – slik som Terje og vennene hans har gjort – har alle fått et saftig brev med streng advarsel mot å demon-

strere – straffen kan være tukthus inntil 7 år.» (Øfwerman Diesen, 2019:135).

Velger du å stå på trikken fordi den eneste ledige plassen er ved siden av en tysk soldat, ja, så kan du risikere streng straff. Og skal du fortsatt være venner med klassekameraten din som er blitt innmeldt i NSUF? Marianne Ruud Hundere var en av dem vi intervjuet i forbindelse med utstillingen. Hun var 9 år da krigen startet, og forteller om klassekamerater som ble frosset ut av de andre barna, pga. foreldre som var medlemmer i NS. De ble fullstendig neglisjert, og i ettertid er det sårt å tenke på. «Dette skal dere ha med!», sa hun og understreker dermed hvor viktig det er å få fram den siden av krigshverdagen som handler om de vanskelige valgene og usikkerheten i de rent mellommenneskelige forholdene som oppstod.³

Jøssing, quisling, stripe – valgene du tok og holdninger du tilkjenner, bidro til å plassere deg på den sosiale rangstigen, under krigen og i tiden etterpå. Disse valgsituasjonene eller dilemmaene har vi ønsket å belyse gjennom ulike refleksjonsspørsmål og aktiviteter i utstillingen. En viktig målgruppe for utstillingen er dagens ungdom. Det store flertall av skoleelever i Oslo og andre steder i landet

har aldri opplevd krig og okkupasjon, men i de senere tiårene er det kommet stadig flere innvandrere og flyktninger som har det. Gjennom utstillingen og formidlingen for publikum og skolegrupper, håper vi at situasjoner og hendelser kan oppleves som aktuelle og nære, selv om de tilhører en tid som går 80 år tilbake i historien.

Velkommen i utstillingen!

Prosjektgruppen har bestått av Reidun Anne Johannessen, Vegard Skuseth og Kristin M. Gaukstad.

Noter:

- ¹ Reiseegg 2016:166
- ² Hallen, 12.03.2020, intervju.
- ³ Ruud Hundere, 10.03, intervju

Litteratur:

- Løfsgaard, Eva Liljan. (2014). *Evas dagbøker – Oppvekstår øst for Akerselva – før, under og etter okkupasjonen*. Oslo: Liljan forlag.
- Reiseegg, Øyvind. (2016). *Oslo under krigen*. Oslo: Pegasus forlag.
- Sæthre, Bjarne Roger. (2000). *Til mine barnebarn. Beretning om svunne tider*. Privat eie.
- Øfwerman Diesen, Gerd. (2019). *Dagbok fra 2. verdenskrig. En ung Oslokvinnens beretning*. Oslo: Kolofon.

Andre kilder:

- Intervju med Marianne Ruud Hundere, Vinderen, Oslo, 10.03.2020.
- Intervju med Turid Hallen, Oslo Museum/Bymuseet, 12.03.2020.
- Intervju/samtale/epost-utveksling med Nadja Wickstrøm, Oslo Museum/Bymuseet, november og desember 2019.

Det okkuperte Oslo 1940–45

Korona-epidemien og stengningen av store deler av det norske samfunnet gjorde at markeringene av angrepet på Norge i 1940, 17. mai-feiringen og frigjøringsjubileet i juni 2020 ble avlyst eller sterkt beskåret. Det er allikevel verd å minnes dette tragiske og dramatiske kapittelet i vår historie. Det er skrevet mye om den annen verdenskrig, også om forholdene i Oslo, men ikke så mye om hvor tyskerne holdt til og hvor de hadde leirene og luftvern batteriene sine. Og svært lite av disse anleggene er bevart.

Byen okkupert

Det hele startet som kjent 9. april 1940. Da våknet byens borgere etter en natt med et par flyalarmer, til en situasjon der landets øverste myndigheter, med kongen og regjeringen i spissen, hadde måttet flykte, mens byen senere på dagen ble inntatt av tyske tropper. Etter at det var sluppet noen bomber over Akershus festning, ble den inntatt av tyske avdelinger som var kommet med lastebiler fra Fornebu, etter at kanpene med den norske jagervingen var over. Klokken 14 ble byen overgitt til tyskerne av politimester Welhaven på Møllergata 19. Om ettermiddagen kom flere tyske avdelinger marsjerende fra Fornebu, med politieskorte fra Olav Kyrres plass. Slik ble Oslo inntatt i ordnede former av flybårne tropper, anført av ridende norsk politi. En tilsvarende

erobring av en hovedstad har verden neppe sett maken til.

Folk stod som himmelfalne og betraktet det hele. Vernepliktige lurte på hvorfor det ikke kom noen mobiliseringsordre, det viste seg senere at den var blitt sendt i posten og kom ikke frem før det var for sent. Enkelte drog allikevel av sted for å delta i kampene man regnet med ville komme, mange på ski gjennom Nordmarka, og flere av disse ble senere sentrale i motstanden mot okkupasjonsmakten. De fleste var imidlertid avventende og så situasjonen an. I 16.30-tiden kom tre tyske bombefly og slapp bomber over Frøen, Steinerud og Gaustad. Et av husene som ble truffet var den tyske legasjonssekretær Grafs villa i Slemdalsveien 47. Om kvelden foretok Vidkun Quisling sitt statskupp via radio i NRKs studio i Stortingsgata,

og for mange ble situasjonen dermed klarere.

Dagen etter brøt det ut panikk da et rykte, angivelig satt ut av den kommunistiske Wollweber-gruppa, sa at byen skulle bombes av britiske fly, og et stort antall mennesker flyktet Hals over hode for å komme seg ut av byen. De fleste som hadde rømt ut av byen, kom tilbake etter en tid, og livet under tysk okkupasjon begynte.

Tyskerne etablerer seg i byen

Tusener av tyskere kom etter hvert til byen med både skip og fly. Men hvor skulle de bo alle sammen? Først ble et stort antall skoler rekvirert og brukt som kaserner, deretter begynte man å bygge brakkeleire, de fleste i det daværende Aker, som Smestadleiren, Bogstadleiren, Etterstadleiren og Lambertseterleiren.

Tyske soldater marsjerer inn i Oslo 9. april 1940.

UKJENT FOTOGRAF/ARBARK

Offiserer ble innkvartert i hoteller og pensjonater, mens de høyere offiserene fikk rekvirert villaer. De norske luftvern batteriene ble overtatt og enkelte av dem bygd kraftig ut. Den politiske ledelsen med Reichskom-

missar Terboven i spissen fikk kontorer i stortingsbygningen, selv bodde han på Skaugum. Også sjefen for det tyske SS i Norge, Höherer SS- und Polizeiführer Wilhelm Rediess fikk kontor på Stortinget. Hakekorsflag-

get vaiet fra flaggstangen på taket, og fasaden mot Eidsvolls plass ble brukt som propagandavegg. Den militære ledelsen med generaloberst von Falkenhorst i spissen etablerte seg i KNA-hotellet og brukte det nybygde

Tyske fly over Stortinget om morgenen 9. april 1940.

UKJENT FOTOGRAF/ARBARK

Oslo Handelsgymnasium til kontorer. Sicherheitsdienst med Gestapo inntok Victoria terrasse. Hvor mange tyskere som etter hvert til enhver tid befant seg i byen, er ikke kjent. Det er blitt gjettet på et gjennomsnitt på 40–50 000 i de fem krigsårene, men dette er et usikkert anslag, og tallet har variert mye, da flere leire var transittleire for soldater som skulle til Østfronten, som for eksempel den store Lambertseterleiren.

En ny hverdag

Og så begynte krigshverdagen med rasjonering av det meste, mangel på mat og brensel, blanding og flyalarmer, sensur og mangel på informasjon, terror med tortur og henrettelser, men også etter hvert motstand, både sivil og militær. Boligsituasjonen ble etter hvert vanskelig, da det så godt som ikke ble bygd nye boliger, og blokker som var i ferd med å bli ferdigstilt, ble rekvirert av tyskerne. Mange av skolenes undervisning måtte foregå i menighetshus, i andre forsamlingshus, i andre skoler om ettermiddagen eller i private hjem. Idrett måtte drives illegalt. Holmenkollrennene ble avlyst, da Skiforeningen ikke ville delta i et nazifisert arrangement. På toppen av Holmenkollbakkens fartstårn ble det isteden

«Deutschland siegt an allen Fronten» på Stortingsbygningen.

UKJENT FOTOGRAF

plassert en maskinkanon, som skulle beskytte Holmenkollen leir.

Det aller verste som skjedde i Oslo under krigen var imidlertid deportasjonen av en stor del av byens

jødiske befolkning til utryddelsesleiren Auschwitz. Det ble i januar 1942 bestemt av Politidepartementet at legitimasjonskort som tilhørte jøder skulle stemples med en stor, rød J.

Jødene skulle også fylle ut et registreringsskjema innen 1. mars, og i denne måneden gjeninnførte Quisling-regjeringen § 2, den såkalte jødeparagrafen i Grunnloven. Deportasjonen av jødene ble innledet 26. oktober, da alle jødiske menn over 15 år ble arrestert og internert i Berg fangeleir utenfor Tønsberg. Samtidig vedtok Quisling-regjeringen Lov om inndragning av all eiendom og formuer tilhørende jøder. Nøyaktig en måned senere ble alle jødiske kvinner og barn som befant seg i byen, arrestert og fraktet til Amerikalinjens kai ved Vippetangen, der troppe- og fangeskipet *Donau* lå. Hit ble også alle de jødiske mennene som hadde vært internert siden 26. oktober fraktet med tog fra Tønsberg. I alt 531 jøder måtte gå om bord i *Donau*, som fraktet dem til Stettin. Herfra ble de transportert med tog, stuert inn i godsvogner, til Auschwitz, der kvinnene, barna og de gamle, i alt 346 mennesker, straks ble drept i gasskammer. Arbeidsføre menn ble internert i konsentrasjonsleiren. I mars året etter var så godt som alle de norske jødene fra *Donau* døde. Dette var starten på deportasjonen av i alt 772 norske jøder, kun 34 overlevde.

Hvis man i dag, 75 år etter at krigen sluttet, oppsøker stedene hvor

jødene bodde, vil man finne snublesteiner plassert i fortauene til minne om de drepte.

De tyske militærleggene

Hvis man leter etter tyskernes leire og luftvern batterier, vil man finne at så godt som ingen ting er bevart, riktignok med noen få unntak.

Militærleirene. Tyskerne anla mellom 40 og 50 militærleire, de fleste i Aker herred. Disse var: Aker sykehus (mannskapsbrakke og sykehusbygninger), Blindernleiren/Studenthjemmet, Bogstadleiren, Bredtvedt leir (mannskapsbrakker og fangeleir), Bygdøyleiren (brevdueanlegg), Ekebergsletta luftvern batteri og brakker, Etterstadleiren, Furulund, Gaustadleiren, Grefsen leir, Grorud Sportplatz, Gulleråsen leir, Holmenkollen leir, Hovedøya leir, Husebyleiren, Kampen leir, Kranich (I og II), Lambertseter (Lager Nordstrand), Lutvann leir (Lager Braaten), Lysaker leir (brakker i tilknytning til industribedrifter), Løren leir, Nachschublager Nyland, Ormsund leir, Skar leir, Skøyen leir, Smestadleiren, Sognsvannsleiren, Sørkedalsveien leir (Lager Sørkedalsveien 8 und 11) og Ullernleiren.

I Oslo lå Frognerleiren, leiren på Grev Wedels plass, Klosterenga leir,

Kongsvingergata leir (stallanlegg), Sandakerleiren, Sannergata leir, Stavangergata leir og Tøyenleiren.

Utenfor Oslo og Aker var det leiranlegg på Fornebu flyplass (Bærum), Gardermoen flyplass (Ullensaker), Kjeller flyfabrikk (Skedsmo) Kløfta radiostasjon (Skedsmo), Lahaugmoen leir (Skedsmo), Lorangejordet luftvern batteri, Stabekk (Bærum), Ski leir (Ski), Strømmen leir (Skedsmo), Trandum leir (Ullensaker), Varden luftvern batteri (Nesodden), Ås leir (Ås).

Nå er det, med unntak av Ormsundleiren, Skar leir, deler av Lutvann leir, tre bygninger i Løren leir og deler av Lahaugmoen på Gjelleråsen, så godt som ingen ting igjen av de tyske leiranleggene. To karakteristiske brakker i Holmenkollen leir ble revet så sent som i 2012. Det kan neppe kalles noe stort tap, men brakkeleirene var en viktig del av det okkuperte Oslo, og flere av dem bør også huskes som midlertidige løsninger for mange i etterkrigstidens bolignød. Men nå er de altså en så godt som helt glemt del av byens bygningshistorie, det gjelder ikke minst de leirene som ble revet kort etter frigjøringen som Ullernleiren, Gaustadleiren, Gulleråsen leir og Kranich-leirene på Tonsenhagen.

Kart over tyskernes anlegg i Oslo og Aker under okkupasjonen.

OVE OLSEN, BOKPRODUKSJON SA

Frognerleiren, rett ved Bymuseet på Frogner hovedgård. Her fotografert i 1955.

UKJENT FOTOGRAF

Luftforsvaret. I tillegg til leiranleggene bygde tyskerne ut byens luftforsvar. I 1940 hadde det norske luftforsvaret batterier på Gressholmen, Ekeberg, et lite på Høyden ved Solhaug gård på Hasle, på Bjerke, Holmen og Huk, de fleste med tre kanoner. På Grefsen, Brannfjell, Ulven, Fornebu og Sme-stad var det lyskastertropper. De norske batteriene ble overtatt av tyskerne og enkelte av dem bygd kraftig ut og utstyrt med avanserte varslings- og styringssystemer. De største batteriene ble bygd på Ekebergsletta og på

Holmen, med henholdsvis 18 (opprettet for 22 og planlagt for det dobbelte) og 16 88 mm kanoner. Batteriet på Bjerke ble ikke videreført, men på Korsvolltoppen ble det anlagt et nytt batteri med seks store kanoner. Til tyskernes luftforsvar av Oslo-området hørte også luftvern batteriene på Lorangejordet på Stabekk og i Varden leir på Nesodden. Opplevelsen av at fiendtlige fly kom inn over byen, flyalarmene som ulte, søkelys som sveipet over nattehimmelen, batteriene som dundret løs med sporlyssammuni-

sjon, og granatsplinter som haglet, var ikke så lett å glemme for folk som bodde i byen.

Det spesielle med disse store anleggene er imidlertid at ingenting av dem er bevart, og at de færreste er klar over at de i det hele tatt var der. På Ekeberg, for eksempel, er det nå store grønne plener der barn spiller Norway Cup om sommeren, på Holmen ligger det fredelige småhus med hager øst for Holmendammen, der tyskerne hadde sine bunkere og kanoner, og på Korsvoll er det en barnehage og småskole.

Akershus slott og festning

Akershus ble brukt som forlegningssted (kaserne i Skolebygningen, bygning 49 og en brakkeleir ved Festningsplassen og på Grev Wedels plass). Her var *Frontleitstelle 12*, forsyningskommandoen med lager og depot, blant annet for uniformer og støvler og innkvartering av soldater fra hæren på gjennomreise. I en av brakkestokkene, bygning 47, var *Standort Krankenrevier*, et militær-sykehus for soldater i hæren. I Oslo

Militære Samfund var det Soldatenheim, i sidebygningen her var det hittegodslevering av våpen og lignende utstyr, senere ble dette flyttet til Ingeniørverkstedet. I Kavalerikasernen i Myntgata var det kaserne. Det gamle Landsfengselet ble brukt som fengsel (*Kriegswehrmachtgefängnis* fra 15. april 1940) og på nordsiden av Dronningens batteri var det rettersted, der 42 norske motstandsmenn ble henrettet, og hvor et minnesmerke ble reist etter krigen. Fremdeles kan man

se arr i barken på flere trær etter kuler fra eksekusjonspelotongene. Festningen hadde lettere luftvernartilleri.

Den gamle borgen ble også brukt som ramme om den kuriøse seremonien som ble kalt «Statsakten på Akershus» 1. februar 1942, da Quisling fikk tittelen «ministerpresident». Selv hevdet nazistene i sin propaganda at denne dagen ville vise seg å bli større enn 7. juni 1905, ja, større enn 17. mai 1814! Ved denne seremonien var alle toppene innen NS og den tyske okkupasjonsmakten med Reichskommissar Terboven i spissen til stede. Etter seremonien ble det arrangert et fakkeltog oppover Karl Johan for å hylle Quisling, som stod på Grand-balkongen og mottok hyllesten.

11. mai 1945 overgav tyskerne festningen til de norske hjemmestyrkene, og et av frigjøringsdagens mest berømte bilder ble tatt av fotograf Johs. Stage i Aftenposten. Bildet som fikk stor utbredelse, fikk en nesten symbolsk betydning. Det viser en av «gutta på skauen», senere oberst Terje Rollem, i sportsjakke, nikkers og selbustrømper stå i grunnstilling, mens festningens kommandant, major Josef Nichterlein gjør militær honnør for en av de norske seierherrene. Ved siden av ham er hans adjutant, kaptein

Akershus Festning 9. april 1940. Hakekorset heises av tyske soldater, mens en norsk gardist fortsatt står vakt.

UKJENT FOTOGRAF/ARBARK

Wilhelm Nichterlein i midten og Johannes Hamel til høyre overgir Akershus festning til den norske hjemmefronten ved fenrik Terje Rollem 11. mai 1945.

FOTO: JOHANNES STAGE

Hamel. På Kongens bastion ble det tyske hakekorsflagget firt, og det norske flagget kunne igjen heises over festningen. Etter krigen ble det som tidligere hadde vært Landsfengsel og

var blitt brukt som fengsel for norske motstandsfolk, tatt i bruk som fengsel for landssvikere og en del tyske krigsforbrytere. I oktober 1945 satt 846 tyske fanger her. Quisling, som til

slutten av juli satt i politiarresten på Møllergata 19, var deretter fengslet her til han ble henrettet på vestsiden av Skarpenords kruttårn 24. oktober 1945 etter å ha blitt dømt til døden

i Logens gamle festsal 10. september. Også flere andre dødsdømte for krigsforbrytelser og landsforræderi ble henrettet her. Skolebygningen, bygning 49, som tidligere hadde vært Ingeniørvåpenets befalskolekaserne, ble høsten 1945 istandsatt som kaserne for Krigsskolen.

Oslo sentrum, der landets ledelse under krigen for en stor del holdt til i tidligere offentlige kontorer, ble i liten grad fysisk endret under krigen. I Pipervika var store deler av Rådhuset allerede tatt i bruk, en rekke andre viktige bygninger ble overtatt og brukt til nye formål. Et mindre antall bygninger ble ødelagt av bombing og sabotasjeaksjoner. I Filipstad-, Framnes- og Skillebekk-området ble det store ødeleggelser under eksplosjonsulykken 19. desember 1943.

Det best bevarte bygningsmonument fra krigsårene i Oslo er imidlertid Quislings «Gimle», den store borglignende murbygningen ved Huk. Villaen het egentlig «Villa Grande», et navn den fikk igjen etter krigen. Nå holder Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) til her. Siden 2005 har huset blitt rehabilitert og innredet for dette formålet. Men fremdeles rager Gimleborgens tårn over trærne på Huk, synlig fra store deler av byen, fra øyene,

Villa Grande på Bygdøy fotografert i 1962.

UKJENT FOTOGRAF

Nesodden og langt ute i fjorden. Så mens tyske leiranlegg og befestninger og den tyske æreskirkegården på Ekeberg er fjernet, har vi her ytterst på Bygdøy bevart et ruvende krigsminne om Vidkun Quisling og hans tid som ministerpresident, trolig med Norges best bevarte interiører fra nazitiden og en restaurert bunker som nå er åpnet for publikum.

Øyvind Reisegg er kunsthistoriker (mag.art.), tidligere billed- og forlagsredaktør i Kunnskapsforlaget, styremedlem i Oslo Byes Vel.

Litteratur:

Ø. Reisegg: Oslo under krigen, Oslo 2016, pegasus forlag.

Selskabet for Oslo Byes Vel: oslobyleksikon.no.

Krigstidens hverdag

Okkupasjonshverdagen, det var den krigen flertallet av nordmenn opplevde i årene 1940–45. Det var slagene på kjøkkenfronten folk flest måtte parere etter beste evne. Oppfinnsomhet var veien til redning. Aller mest besto redningen i poteten – uten den hadde hungersnød brutt ut i Norge.

Utfordringene knyttet til mat, klær, hus – allmenn velferd og helse var arbeidskrevende, men usigelig tilfredsstillende når strevet lyktes. Det største kompliment en husmor kunne få når fyrstekaken sto på bordet, basert på dårlig mel, godt ispedd kålrot og tilsatt kamuflerende kamferdråper var: «Dette er så godt at slik kake vil vi spise også når freden kommer!»

Mot full rasjonering

Ikke så rent lite mot og styrke skulle til for å parere slagene på hjemmefronten, i den huslige forstand, i årene 1940–45. Det lå en formidabel innsats bak for å få de hjemlige hjul til å gå rundt. Mange foreldre hadde hendene fulle med å føre den daglige krigen, lappe og bytte klær til guttungen som vokste i været, sy om et divantrekk eller laken til konfirmasjonkjole, skaffe skotøy til mannfolkene på vedhugst, og ikke minst skaffe mat. Kostholdet

under siste krig er både en studie i armod og fantasi, samt et barometer på store forskjeller i befolkningen. Hvordan ville Norge sett ut uten husmødrenes utrettelige innsats?

Man ble ikke hverdags ekspert på okkupasjonstiden over natten. Rasjonaliseringen ble innført gradvis. Krigsgenerasjonen ble langsomt ført inn i sin nye hverdag. Pr. 9. april 1940, ved den tyske okkupasjonen, var bare matmel, sukker og kaffe rasjonert. Norge hadde fortsatt mange varer okkupantene ikke hadde sett på lenge. Mange har minne om de fetthungrige tyske soldatene som tømte butikkene, de spiste melkesjokolade med smør på!

Fra 1940 og frem til 1942 forsvant den ene varen etter den andre fra markedet og ble rasjonert. I 1940 omfattet rasjoneringsforordningene importerte matvarer som brød, fett, sukker, kaffe, kakao og sirup. I 1941

ble all slags kjøtt, fleisk, egg, melk og melkeprodukter rasjonert.

Sommeren 1942 ble rasjoneringen utvidet til å gjelde poteter og alle slags grønnsaker, som da nesten var forsvunnet fra markedet. Høsten 1942 ble praktisk talt alle varer undergitt rasjonering. De siste matvarer som ble regulert var fisk, i november 1943. Året 1943 er blitt kalt det «grå» året. Til gjengjeld blomstret folks fantasi og kreativitet for fullt.

Det var for alvor fra 1942–43 av at folks oppfinnsomhet slo knopper. Paradoksalt nok, under full varemangel og total rasjonering hadde hverdags ekspertene sin glansperiode. Jo mindre å få i forretningene, desto mer energi ble lagt i å skaffe det nødvendige et annet steds fra og å anrette det så godt som råd var.

Det norske kostholdet ble sikret for det første gjennom systematiske offentlige anstrengelser – rasjonering

og reguleringer. For det andre gjennom store importmengder fra Tyskland – dessuten ga danskhjelp og svenskhjelp viktige bidrag til kosten. For det tredje ved spontan og lokal og utrettelig egen matproduksjon. For det fjerde ved at maten fant andre veier enn de vanlige – gaver, bytte, ulovlig jakt, svartebørs.

Uten det private, folkelige initiativ i okkupasjonsårene hadde utvilsomt folkehelsen lidd en helt annen, verre, skjebne. Utover bygde-Norge utvidet gårdbrukerne potetarealet, mest på bekostning av eng. Småårsfolk, kommune- og industriarbeidere på bygdene dyrket også opp jord, hager og alle salgs høvelige flekker.

Landskapet utenfor og inne i byene skiftet karakter. Grønne belter vokste frem rundt byer og tettsteder. Parsellene erobret hverdagens scene med poteten i hovedrollen. Amatørene besatte birollene. Funksjonærer med stive rygger, sarte knær, hvite kontorhender og dårlig redskap, arbeidet side om side med arbeidsfolk som var vant til å ta i et tak – om ikke i jorden. Alle med liten eller ingen erfaring gjøv løs på leire, sand, søle – åkerlapp skulle det bli. I Drammen

Husmor på Ljan – med matkjelleren full, 1942.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Kø ved Bislet fiskeforretning i Thereses gate 44, 1943.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

fant en kirurg frem hvite glacéhansker for å spare fingrene i potethøsten. Nå snakket også tidligere uvitende byfolk om fold.

Poteter var redningen

Når maten fra rasjoneringskortene og avlingen fra parsell og kjøkkenhave

kom i hus, sto nye utfordringer i kø. Kriseoppskrifter spredte seg fra hus til hus. Kjøttkaker, fiskekaker, farser i alle farger og fasonger, brød og kaker, ble laget etter de nye oppskriftenes regler: det gjaldt å spe på med noe som monnet og noe som var for hånden – først og fremst poteter, men også kålrot.

Det originale råstoffet, det være seg kjøtt, fisk eller mel, var det lite av i de nye rettene som kom på bordet. Kvaliteten på det som var å få på rasjoneringskortene, kunne også ligge på et lavmål. Kjøtt ble etter hvert nesten uoppnåelig, desto viktigere ble fisk, poteter og grønnsaker. Fiskepølse

var et nytt produkt mange slaktere begynte å tilby. Selv i kyststrøk kunne det bli fiskemangler. Ufiskten havnet på matfatet – brugde, pigghå, steinbit og ål – 40 år før de ble delikatesser på norske restauranter.

Men det var først og fremst poteter som ble redningen. Uten denne rot-

knollen fylt av B- og C-vitaminer og jern hadde hungersnød brutt ut i Norge. Poteter – senere kålrot – drøyde de knappe brødrasjonene. For mange familier var det poteter til frokost, gjerne stekt i tran eller kanskje med røkt pigghå, «det smaker nesten som flesk», til middag og kvelds.

Poteter var tilbehør eller hovedrett alene; de ble kokt, stekt, moset, opppedd, spist kalde eller varme. Poteter ble knadd inn i margarin, brøddeig, kakedeig og i vafler og reddet mang en spikersuppe. Med litt kunstig farge...vips! så sto «smør og egg» på bordet. Allment var erstatningspro-

Potetsetting på Volvat – på selveste 17. mai 1940.

FOTO: ESTHER LANGBERG

duksjonen enorm, mange fabrikker lanserte en rekke nye erstatningsprodukter på markedet, fra marmelade til såpe. Ymse farge- og smakstilsetninger var et viktig hjelpemiddel i husholdningen. En rekke erstatningsprodukter ble oppfunnet på eget kjøk-

ken, budt frem til gjester som et stolt familiepatent.

Husarbeidets områder vokste, mens dets innhold skrumpet inn. Alt tok mer tid, alt ble mer tungvint. Og dette skjedde i en tid der kjøkkenskapet, kjelleren og spiskammeret var

lagringsplassen. Kjøleskap var uvanlig. Aldri var husarbeidet så krevende og vanskelig som under okkupasjonen. Kanskje aldri satte folk så stor pris på det som ble servert.

Familier summerte merker og rasjoneringskort og sto i kø. Kvinner var

Flest menn i køen ved Vinmonopolets utsalg i Øvre Slottsgate 21, 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

køståer nummer en. Mannen dominerte kun i to typer kø, foran tobakksforretningen og foran Vinmonopolets utsalg. Menn fikk for øvrig dobbelt så stor tobakksrasjon som kvinner. Tobakkskort ble gitt til menn født før 1/1 1924 og til kvinner født før 1/1 1921 dersom det kunne bevitnes at de hadde vært faste tobakksforbrukere. Aldri har Norge hatt så mange registrerte storryktere som i årene 1940–45! Tusener begynte å røyke, rasjonene måtte da tas ut! Dessuten var tobakkskort et gullkantet byttemiddel. Tobakk, brennevin og flesk var hard valuta i disse årene.

Matauk på arbeidsplassen

Matauk og matorg ble satt ut i livet enkeltvis og kollektivt. Familier, nabolag og bedrifter dyrket opp små felles arealer til parseller og for å spe på kjøtt-tilfanget holdt de kanin, gris og geit. Samarbeidsånden som ofte omtales og minnes med magisk aura av krigsgenerasjonen, stammer nok blant annet fra felles slit, svette og glede over nybrottsarbeide og dertil tilhørende resultater.

Noen arbeidsplasser ble økonomisk i stand til å delta substansielt i fremskaffelse av mat. Avishuset Aftenposten ytet regelmessig matvoter til sine 1027 ansatte og deres

Kaninhold i stor skala på Sæter, 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

familier. Blant annet startet avisen A/L Grisebingen på Ryen gård, man leide et større areal for potetdyrking på Voksen gård, det ble leid store grønnsaks- og potetarealer i Skedsmo og Fet. I alt brukte Aftenposten 1,2 millioner kroner på matkjøp, grisehold og dyrking av parseller i okkupasjonsårene.

Når store bedrifter gikk i bresjen, gled matauken over fra å være hobby til attåttnæring. I Bergen gikk Hansa bryggeri i spissen og oppdrettet en regulær kaninfarm med 3000–4000

dyr. På den måten skulle de ansatte sikres kjøtt.

Kværner Brug A/S i Oslo holdt 50 smågriser på en gård i Østre Aker, grønnsaksparseller på bedriftens område og de kjøpte ved på rot. I ett år, 1943, drev Kværner frem tobakk. Alle ansatte som var interessert, investerte 50 kroner. Tobakksplantasjen lå i Asker, tørkingen fant sted i Kværners lakkeringsverksted. I alt ble det 45 esker tobakk og 60 esker sigaretter på hver ansatt som deltok, merkene het «KB Mix» og «KB Master».

Kamp om bærtuene

For ytterligere å øke den hjemlige beholdningen, la man ut på reiser. Små og store la ut på strabasjose turer på sykkel med tog og til fots for å skaffe mat på bordet. Aldri er vel skogene blitt så hyppig besøkt, sopp og bær så flittig høstet som under okkupasjonsårene. Enkelte høstdager var det flere folk til skogs enn i sentrum av by og tettsteder. For å stanse plukking av bærkart ble det fastsatt en første dato for tyttebær- og multeturene. Likevel var mange farlig tidlig ute. En gang ble en bil med bærhungrige sarpinger stanset i Storgaten i Halden. Flere hundre liter tyttebær ble konfiskert. Ja, avisene på Østlandet meldte om den store «tyttebærkrigen». Fra Oslo var tyttebærtoget til Sokna en institusjon. Den siste søndagen i august 1943 dro 800 mennesker fra Rjukan på tyttebærtur og plukket 24.000 liter tyttebær. Folkevandringen gikk fra Tinnoskogene. Alt tidlig lørdag dro bærplukkere fra Rjukan, overnattet i soveposer, i høyløer og under prammer i strandkanten. Søndag morgen omkring klokken seks startet de første plukkerne. Bærekasser, sekker, bøtter og spann, til og med forklær og lommer ble fylt. I gjennomsnitt plukket folk 30 liter hver. En mann plukket 47 liter.

Nypehøst, 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Matauk, vellykkede turer, bomturer, køstång, bytting og børsing, alt krevde sin kvinne og mann. Vi vet ikke hvor mange meter divantrekk, gardiner, lakener og gamle klær som ble sydd om. Hvor mange timer gikk med for å skaffe mat på bordet? Hvor mange måneder til sammen sto det norske folk, især kvinnen i kø? Vi vet ikke. En ting er sikkert, det tok mer enn 45 minutter å lage en krisekake.

Nye horisonter

Langsomt gjennom de fem okkupasjonsårene høstet voksne, barn og

ungdom nye erfaringer i å overleve. Man levde ikke av brød alene. Okkupasjonen var full av motsetninger. Hjemlige praktiske gjøremål dominerte den daglige dont, samtidig som de større begivenheter i selve verdenskrigen virket inn på stemningen i den innerste fjordarm: Det som skjedde ved Stalingrad, El Alamein og i Burma fikk betydning for livskvaliteten i norske hjem: Krigens forløp skapte optimisme, fremtidsro, pessimisme, håp.

Aldri er Europa-kartet blitt studert nøyere. Mangt et hjem hadde kartet på veggen, og krigsfrontene ble markert og flyttet ved hjelp av knappnåler med garntråd imellom. Norge ble på en og samme tid isolert fra den store verden og trukket inn i den. På det ytre plan stengte krigen landet inne, samtidig som nasjonen knyttet livslange bånd vestover, til England og USA, men også østover – mot Sovjet. Det var et veldig skifte. På kort tid følte mange nordmenn seg solidariske med amerikanere, russere og ukjente folkeslag langt borte i Asia. Folks horisonter ble utvidet på mange måter.

Språk forteller

Ordforrådet ble utvidet. Okkupasjonen overrumplet godtfolk, rett etter fulgte evakueringer – «det betyr å flytte seg til et trygt sted» forklarte et

erfarent krigsbarn en jevnaldrende. Så utviklet krigsgenerasjonen nye ferdigheter – matorg, matauk, orging, byfolk fikk villagris; børsing eller clearing var viktig i rasjoneringskortenes og merkenes tid. Nye fenomener sto i kø, invasjonen ble det mer av på kontinentet, hjemmefronten sendte ut paroler, lover ble forordninger,

Josef Terboven som var rikskommissær oppfant sivil unntakstilstand, landet fikk standrett, og også isfront, silkefront, lærer-, kirke, og idrettsfront, raid, slipp, gisler, stripe, infiltrasjon, angiveri, illegal presse og illegalt arbeide.

Ordene risser opp den nye tilværelsen, okkupasjonshverdagens ho-

risonger og innhold. For hvert enkelt menneske var ordene og fenomenene selv nære, fortrolige, skremmende, fremmede, alt etter person og bosted.

«Det var noe annet»

Krig snur tilværelsen opp ned. Krig kan virke konserverende, krig kan virke radikaliserende. Krig split-

Kurs i lapping av klær. Tøyen, 1943.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Livet går sin gang på Karl Johan, august 1940.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

ter, krig sammenfiltrer. «Man levde stort sett på poteter og nyheter fra London,» minnes en mor. «Det som gjaldt var å komme sammen rundt bordet, ikke hva vertinnen kunne

sette på bordet,» sier en ungjente fra den gang. «Vi opplevde ei samkjensle mellom menneskene som tidligere var lite kjent,» sier en kvinne fra Nord-Trøndelag. «Det var noe annet under

krigen,» lyder en kjenning for nye generasjoner, en fortrolig vending krigsgenerasjonen imellom.

Dyder og djevleskap

Krigsgenerasjonen bærer med seg adskillige rasjoner fra to sentrale krigsoppskrifter. Minner om de gode dyders tid. Minner om djevleskapens æra. Den annen verdenskrig uttales og omtales både med entusiasme: «Al-dri har vi opplevd maken til samhold» og med avsky: «...fem tunge og lange år.» Hvordan kan vi forklare forandringen som skjedde? Historikere har kalt Norge og Norden velferds-statens laboratorier. Konturer av sosialstaten ble risset opp på slutten av 1930-tallet. Under den annen verdenskrig ble de samfunnsmessige eksperimenter – Norge og Nordens samfunnsform og ideologi – satt på prøve.

I fem år ble landet og befolkningen underkastet stadig nye utfordringer. Tyskerne utprøvde uopphørlig nye ordrer med nidkjærighet, brukte det de fant av ressurser. Det tyske oppholdet på norsk jord utgjorde en langvarig prøve for samfunnet.

Ufrivillig ble Norge forsøkt innlemmet i Det storgermanske rike under Hitlers fane. Norge ble avskåret fra omverdenen, og land og folk utsatt for sterkt trykk. Et daglig press, et vedvarende press. Tyskernes okkupasjon innebar et forsøk på å lukke landet, skru av de vanlige tilførselskanaler – alt fra mat til nyheter.

I fem år var Norge okkupert, grensene mot havet og nabolandene bevoktet og forsøkt avstengt. Folks handlefrihet ble begrenset. Folk måtte søke om reisetillatelse og grensepass bare for å dra noen mil av gårde til kjentfolk. Titusener av forskrifter, forordninger, påbud og forbud, lover og reguleringer så dagens lys og formørket folks liv.

Norge ble et gjennomregulert samfunn. Økonomien ble gjennomdirigert, beordret etter tysk kommando. Mulighetene for å handle til livets opphold ble dramatisk redusert. Butikkhyllene ble tomme, forretninger stengt for kortere eller lengre tid – og permanent. Selvforsyning i en uformell, uregulert økonomi ble viktige tilskudd i kosten.

Informasjonen ble begrenset, forsøkt strengt kontrollert. Aviser ble stanset og sensurert, tyskerne inndro radioene i 1941. Det fant sted dramatiske endringer i ytringsfriheten. Kanalene for handel med utlandet ble langt på vei lukket igjen, avskåret, med unntak for okkupantlandets innførsel og utførsel.

For folk ble utfordringen enkelt sagt å overleve på anstendig vis, overleve menneskelig og moralsk: stå imot ideologisk, politisk og økonomisk trykk. Overleve materielt under vare-

mangel og rasjonering. Nye kanaler måtte finnes når de gamle ble stengt. Skikkelig informasjon måtte skaffes ulovlig – illegalt – med en nedlagt og sensurert presse og forbud mot radio-lytting.

Under press viser samfunn og mennesker sin styrke og svakhet. Norge var det eneste land i Norden som ble utsatt for et totalt forsøk på nazifisering av hele samfunnslivet – planlagt regissert og dirigert av en overmektig okkupant. Men okkupasjonene lyktes ikke. Kanskje nettopp derfor er krigsgenerasjonens minner og erfaringer så levende og sterke den dag i dag. Folk fant andre måter å holde seg godt informert på, de benyttet andre og uformelle måter å skaffe mat på, de klarte å skape en annen hverdag.

Guri Hjeltnes er en norsk historiker og journalist, og direktør ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter. Hun har skrevet flere bøker, særlig om norsk okkupasjonshistorie.

Denne artikkelen sto første gang på trykk i Aftenposten 9. april 2003.

Idas bok «Største kunsten dog på egne ben å stå», utgitt på eget forlag i 1939.
FOTO: JØDISK MUSEUM I OSLO (JMO)

Ida Rottmann (1916–1942) – Et portrett

Ida Rottmann¹ var en norsk-jødisk skuespiller og forfatter hvis korte og dramatiske liv trolig vil være ukjent for de fleste. Som en av svært få norsk-jødiske skuespillere på 1930-tallet, og den eneste med bakgrunn som 3-årig elev fra Nationaltheatret, gjorde hun seg imidlertid bemerket, ikke bare som en ung, lovende scenekunstner, men også som en opprører mot hva hun anså som det etablerte «gubbeveldet» innenfor hovedstadens teatermiljø. Hennes historie er også beretningen om nazistenes forsøk på å tilintetgjøre jødene i Norge. Det klarte de ikke. Mange kom seg unna til Sverige. Ikke Ida. Hun ble myrdet i et gasskammer i Auschwitz 1. desember 1942, 26 år gammel, nygift og gravid.

«Krig er katastrofe oppstått av uvitenhet. Vi kjenner tyngdeloven og andre lover, lynavledere for å forhindre katastrofer, men «livsloven» selv? Krig på krig vil inntreffe og menneskeblod vil være ofret forgjeves så lenge den sterkeste ikke bøyer seg for den svakestes rett.» (Ida Rottmann, 1939)

Dette utdraget, hentet fra Ida Rottmanns selvbiografiske novellesamling *Største kunsten dog på egne ben å stå*, utgitt på eget forlag i desember 1939, uttrykker til fulle de kjensgjerninger som preget Idas persepsjoner og betraktninger mot slutten av dette året. Andre verdenskrig var brutt ut, en krig Hitler tidligere på året hadde truet med ville resultere i tilintetgjørelsen av jødene i Europa², og Ida hadde avsluttet en kort, men lovende

skuespillerkarriere etter noen nedslående anmeldelser i et par av landets riksaviser. Om ikke veien hit for Ida bar preg av uheldige valg og omgivelser, var den i alle fall brolagt med hardt arbeid, ukuelig vilje, ungdommelig mot og en tilsynelatende iboende opposisjon mot etablissementet for øvrig.

Historien begynner i datidens Kristiania den 23. mai 1916. Da kom Ida til verden som den eldste av de to barna til Sara Schiffer-Ganz (f. 1892 i Litauen) og Max Wulff Rottmann (f. 1890 i Latvia). Foreldrene skilte seg da Ida kun var en to-tre år gammel, og hun og broren Leopold (f. 1917) vokste opp med moren Sara hos besteforeldrene, Benzell og Marie Ganz. De bodde i en leilighet i 3. etasje i en bygård i Karl XIIIs gate 30 på Vater-

Efter jul. —
 Fra lille Ida Rothmann i Christies gate 30 har vi med «kjærlig hilsende» mottatt nedenstående små vers:
 Så er da julestria overstått og alt mas og leven ferdig for godt. Men julepresenter har vi gjemt til minne om julen, morro og skjemt.
 Alle har prøvd sine nye klær, guttene indianerdrakt med ljer, for pikene forklær og silkelommetørkle! —
 «er de ikke fine?» Ja bare se.
 Nu er det skolen. «På'n igjen» med klassen og læreren på skirenn. «Hu, heis» hvor det går, ingen er dørske, men så er vi jo også norske.

Faksimile fra *Aftenposten*, 30. desember 1930. Skrevet og sendt inn av Ida, 14 år og norsk.

På bildet ser vi Ida nederst til høyre ved siden av sin mormor Marie Ganz. Ved siden av Marie sitter morfaren Benzel Ganz og foran ham Idas lillebror Leopold. Barnas mor Sara står til venstre i bakerste rekke, ved siden av tre av sine fem søsken, Aron, Sonja og Jacob. Bildet er tatt i Karl den XIIs gate 30, om lag 1920.

UKJENT FOTOGRAF (JMO)

land. Denne gaten eksisterer ikke lenger, men lå omtrent der Oslo City og Oslo Spektrum ligger nå. Sara, Ida og Leopold ble boende i Karl XIIs gate frem til slutten av 1920-tallet, da de flyttet til Christies gate 30 på Grünerløkka. De flyttet så videre til Mandals gate 8 på Grønland, før familien i 1936 slo seg ned i Rathkes gate 17,

rett ved Sofienbergparken. Om Idas barne- og ungdomsår vet vi ellers lite. Moren Sara forsøkte å få endene til å møtes som syerske, og selv om hennes foreldre og brødre hjalp til så godt de kunne, er det grunn til å anta at de økonomiske forholdene for familien var vanskelige. Allikevel klarte både Ida og broren Leopold seg bra. De

må åpenbart ha vært kunstneriske begavelser begge to, for mens Ida ble ansatt som elev ved Nationaltheatret, fikk Leopold plass på Statens håndverks- og kunstindustriskole.³

Elev ved Nationaltheatret 1934–1937

I 1934, 18 år gammel ble Ida ansatt som elev ved Nationaltheatret. Hun hadde da i forkant lest med Gyda Christensen (1872–1964), en ledende skuespiller, instruktør og koreograf i mellomkrigstiden. I 1937 debuterte hun som den stumme piken Anna i Nationaltheatrets oppsetning av Bjørnstjerne Bjørnsons *Kongen*. Ifølge en anmeldelse ga hun «meget gode løfter».⁴ Samme vår hadde hun også mindre roller i henholdsvis Alex Brinchmanns *På fruktene skal de kjennes* og Nordal Griegs *Nederlaget*. Sistnevnte oppsetning var instruert av Agnes Mowinckel og ble en stor suksess da det ble satt opp i 1937. Ida skriver selv i sin bok om utvelgelsen av skuespillerne, og da i særdeleshet den kvinnelige hovedrollen til dette stykket. Idas alias i denne novellen er Gerda, og tittelen på stykket som spilles er omskrevet fra *Nederlaget* til *Seieren*:

«Men hvem var det som fikk spille den unge piken i stykket? En som instruktøren og dikteren kjente og som ikke

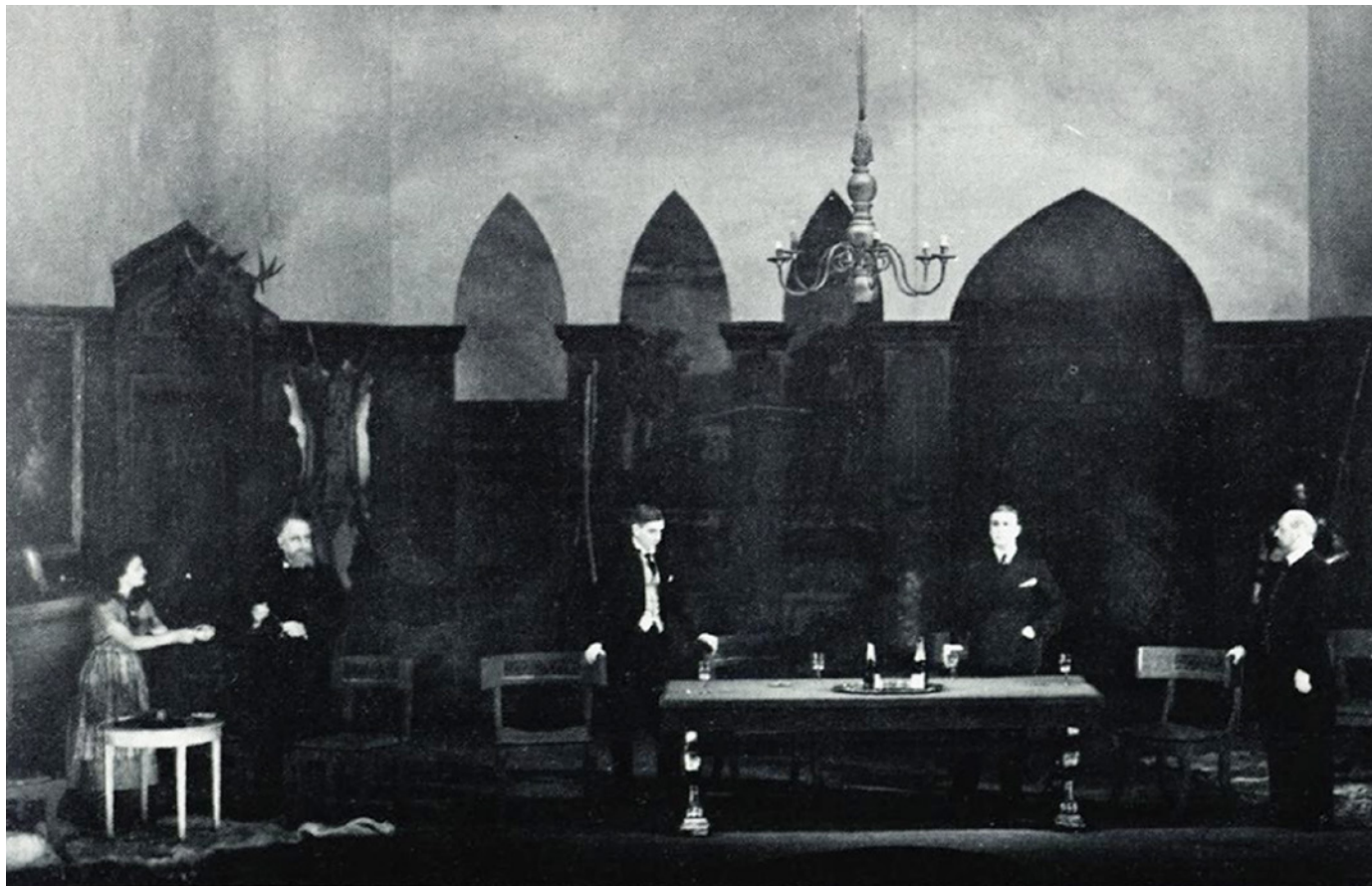
hadde gått som elev en dag på teateret; hun fikk rollen. De andre fortsatte å stå i kø foran panterlånnersjappa».⁵

Den unge piken som fikk rollen som Pauline var for øvrig Gøril Havrevold,

Nordahl Griegs svigerinne og en av Agnes Mowinckels favoritter.

1937 skulle uansett vise seg å bli et svært aktivt år for Ida. I tillegg til teaterrollene var hun også med i tre filmer: *Fant* – filmatiseringen av Ga-

briel Scotts roman med samme navn, og arbeiderfilmene *By og land, hand i hand* og *Det drønner gjennom dalen*. I *Fant* spilte Ida «fantebarn» sammen med blant annet Toralv Maurstad og Espen Skjønberg. De to arbeider-

Fra Idas debut i Bjørnstjerne Bjørnsons «Kongen» på Nationalteatret i 1937. Fra venstre: Ida Rothmann som Anna, David Knudsen som Flink, August Oddvar som Gran, Ingolf Schanche som kongen og Sigurd Magnussøn som amtmann Koll. Bildet er fra 1. akt.

FOTO: RUDE

filmene var del av et knippe norske filmer fra 1930-tallet som ble støttet av arbeiderbevegelsen og som fremsto som rene valgkamp- og propaganda-filmer. Filmen *By og land, hand i hand* ble laget foran kommunevalget i 1937 og skulle være en motor for samlingsprosjektet mellom by og bygd. Ida spiller her Sonja – en arbeiderjente med fremtidsvisjoner som forsøker muntre opp sin arbeidsløse og deprimerte kjæreste – Adolf Knudsen (spilt av Gunnar Simensen). *Det drønner gjennom dalen* var et bestillingsverk fra det ferske LO-forbundet Skog og Land til filmskaperen Olav Dalgard foran forbundets 10-årsjubileum i 1937. Ifølge Norsk Filmklubbforbund gir den et godt innblikk i skogsarbeidernes kamp for å organisere seg.⁶ I filmen gestalter Ida rollen som Tordis – fløteren og streikelederen Knut Slettås' datter. Martin Linge, senere lederen for Kompani Linge, som ble skutt og drept i Måløy i desember 1941, er også med i filmen.

Opposisjon og motgang

Etter et hektisk debutår begynte 1938 tilsynelatende godt for Ida. I januar ble hun tilbudt rollen som Frida Faldal i Nationalteatrets oppsetning av Henrik Ibsens *John Gabriel Borkman*. Prøvene begynte 3. februar og skulle

ha premiere 20. mars. Instruktøren var nok en gang Agnes Mowinckel som Ida på ny kom i klinsj med. I novellen *Håpet* beskriver Ida hendelsesforløpet på følgende vis:

«*Fru Anna Moksnes tar fatt i Gerda på den første prøven: «Hvis de ikke gjør det slik og slik tar vi rollen fra Dem så...» Gerda går, hun sover ikke om natten, hun synes at Anna Moksnes arrangement er helt idiotisk, og ikke slik som det står i boken. «Jeg klarer det ikke slik», sier Gerda og leverer rollen fra seg».*⁷

Anna Moksnes må tolkes som et pseudonym for Agnes Mowinckel. Idas alias er fortsatt Gerda. Moksnes/Mowinckel får også gjennomgå i flere andre avsnitt i novellen. Rollen som Frida ble, etter at Ida sa den fra seg, gikk til Elisabeth Gording (i novellen omtalt som Ella Gimle).

Den 24. mai 1939 foredro Ida Rothmann Bernhard Shaws *Jeanne d'Arc* i Aulaen i Oslo. Stykket ble publisert i 1924, ikke lenge etter at Jean d'Arc var blitt kanonisert av den romersk-katolske kirke. Teksten dramatiserer hva som er kjent av hennes liv basert på dokumentasjonen rundt rettergangen i 1431, og stykket anses å være blant de mest utfordrende dramatiske teaterroller å tolke.⁸ At Ida valgte seg nettopp denne rollen

må derfor sies å være et psykologisk interessant, men samtidig kunstnerisk hasardiøst valg. Et være eller ikke være for Idas fremtidige skuespillerkarriere var det i alle fall. Hun hadde brukt et helt stipend på å leie Aulaen og, som hun selv sa det i et intervju med Arbeiderbladet noen dager dagen i forveien: «*Jeg setter alt inn på denne kvelden, for nå vil jeg ha offentlig kritikk om jeg duger som skuespillerinne eller ikke*».⁹ Alle byens teatersjefer var innbudt. Det var nå det gjaldt.

Og det var nå det gikk galt. I alle fall hvis vi skal tro anmeldelsene som sto å lese i noen av hovedstadsavisene dagen etter. Aftenposten skrev blant annet:

«*Hovedinntrykket var at Ida Rothmann hadde forloftet seg på en oppgave som selv ikke en stor kunstnerinne ville ha lett for å løse, men derfor er det godt mulig at hun kan ha betingelser for å klare oppgaver av mindre krevende eller annen art med hell*».¹⁰

Dagbladets anmelder valgte en litt mer positiv innfallsvinkel:

«*Hele tiltaket viste begeistring, og det var også de sterke og begeistrede replikkene som virket best; de fortalte at Ida Rothmann har følelse og kraft. Ellers var spillet nokså enstonig og ubehjelpelig*».¹¹

Disse anmeldelsene er i og for seg ikke knusende, men for Ida, som gjennom denne fremføringen nok ønsket å trå ut av statistenes og smårollenes skyggedal en gang for alle, må den ha fortonet seg som spikeren i kisten. I alle fall returnerte hun aldri mer til teaterscenen. Kort tid etter fremføringen reiste Ida til England hvor hun oppholdt seg i fire måneder. Hun kom tilbake i september 1939, med manuskriptet til novellesamlingen, som ble gitt ut på eget forlag i desember samme år.

Største kunsten dog på egne ben å stå

I forkant av utgivelsen sto å lese en liten forhåndsomtale i Dagbladet med overskriften «Avsløringer?»:

«Ida Rotmann, som blant annet vil være kjent fra sin dristige resitasjonsaften i Aulaen i våres, utgir i disse dager på eget forlag en liten bok med forfatterinnen selv på omslaget. Den heter – Største kunsten dog på egne ben å stå – og er en fortelling om unge kunstners kamp for brødet og skuespillevers kamp for roller. Boken er selvbiografisk og ment som en avsløring av interne forhold ved et par av våre teater».¹²

Nå må sies at det kun er en av novellene i boka som synes å omhandle Idas tid ved Nationaltheatret. Novel-

len *Håpet* gir, i tillegg til beskrivelsen av maktkampene mellom de unge håpefulle, visjonære og den etablerte (mer gammelmodige) garde ved teateret, også et innblikk i den følelse av fremmedgjøring Ida opplever som ung teaterskoleelev. Som ubemidlet østkantjente har hun verken den rette sosiolekten eller muligheten til å ta særlig del i det sosiale felleskap. Som hun selv skriver om sitt alias Gerda: «*De andre elever holdt selskaper for hverandre, men Gerda kunne ikke be noen hjem til seg fordi hun intet hjem hadde*».¹³ Hun opplever seg holdt utenfor, og denne følelsen av «utenforskap» går som en rød tråd gjennom hele boken. Og hånd i hånd med utenforskapet går ensomheten:

«Når jeg ser dig, Gud, da er det som jeg har forlatt den bolig du bestemte for mig. Jeg lengter hjem, hjem til ditt hus, og når jeg skremmes av speilbildet som er mig, har jeg vendt tilbake og da gråter jeg – for da er Gud borte, du er her heller ikke, men jeg, jeg er alene, å så alene».¹⁴

Slik ender Idas bok, og med denne også hennes kunstneriske karriere. For Ida var det alt eller ingenting. Etter å ha brent alle broer til teateret, ikke minst gjennom sine ærlige, men også svært lite flatterende karak-

teristikker av enkelte tungvektene i bransjen, tok hun i august 1940 jobb som telefondame ved Grefsen Brannstasjon. To år senere, den 8. august 1942 giftet hun seg med norsk-jødiske Elias Gorvitz, eldste barn av blikkenslager Adolf Gorvitz og hans hustru Lina. Det nygifte paret flyttet til Bekkelagshøgda, nærmere bestemt til Jotunveien 17, der Idas svigerforeldre eide et stort hus. Ida og Elias flyttet da inn i et lite anneks på tomta.

Deportasjon

Den 26. oktober 1942, drøye to måneder etter bryllupet, ble Elias, sammen med sin far og fire brødre, arrestert av det norske statspolitiet og innsatt på Berg fangeleir utenfor Tønsberg. Tre dager senere, den 29. oktober, skrev Ida dette brevet til statspolitiet i Oslo:

«Jeg tillater meg herved å søke om frigivelse av min mann, blikkenslager Elias Gorvitz, født i Oslo i 1911, da jeg er svanger i 6 måned og trenger ikke bare min manns pekuniære hjelp (hans henders ærlige håndverk), men også hans moralske støtte og hjelp. Jeg står helt alene. Min svigermor har fått slippe å melde seg på politistasjonen på grunn av sykdom. Min mor er også unnskyldt fra å kunne hjelpe meg da hun har ligget på revmatisk sykehus og nå fortsetter

Ida og Elias giftet seg i Oslo den 8. august 1942.

FOTO: BERNHARD SCHWARZMANN (JMO)

Idas brev til statspolitiet, 29. oktober 1942.

FOTO: JMO

med behandlingen så langt hun ønsker. Jeg er således hjelpeløs. Jeg håper at min søknad må bli behandlet med den største velvillighet og ta min tilstand under overveielse. Dr. Natvig har vært så snill og ville gi alle opplysninger om meg, for han kjenner mine forhold. Attestasjon fra ham vedlegges. I håp om et godt utfall tegner jeg, Ærbødigst, Ida Gorwitz, f. 23.05. 16 i Oslo». ¹⁵

Som vi vet ble utfallet alt annet enn godt. Nøyaktig fire uker etter at dette brevet ble forfattet, torsdag den 26. november 1942, ble Ida og Elias deportert med transportskipet

avlegges

Jotunveien 17.
29. oktober 1942.

Til det arede
Statspolitiet
Oslo og Iker avdeling.
Henrik Ihsensgt. 7
Oslo.

Jeg tillater meg herved å søke om frigivelse av min mann blekkalager Elias Gorwitz f. i Oslo 1911, da jeg er svanger i 6. måned, og trenger ikke bare min manns pekuniære hjelp (hans hendelse arlige håndverk) men også hans moralske støtte og hjelp.

Jeg står helt alene. Min svigermor har falt slappe og meldt seg på et ardent av sykdom. Min mor er i et slikt tilfelle at hun

Donau til Stettin og derfra til tilintetgjørelsesleiren Auschwitz. Også Idas foreldre, Sara og Max, mormoren Marie og broren Leopold, så vel som Elias' foreldre og seks av hans søsken ble deportert. Alle ble drept i Auschwitz. Ida var 26 år gammel og svanger i 7. måned da hun ble gasset i hjel den 1. desember 1942.

773 jøder ble deportert fra Norge under andre verdenskrig. De aller fleste av disse ble sendt direkte til Auschwitz med to fellestransporter: 529 personer på transportskipet Donau 26. november 1942 og 158 personer på trosskipskipet Gotenland 25. februar 1943.¹⁶ Kun 15 av disse overlevde, men ingen kvinner og ingen barn.

Dag Kopperud er historiker og samlingsforvalter ved Jødisk Museum i Oslo.

Noter:

- 1 Ida Rottmann (Rothmann / Rotmann) giftet seg i august 1942 med Elias Gorvitz (f. 1911 i Oslo). Som skuespiller brukte hun etternavnet stavet Rothmann, og som forfatter, Rotmann.
- 2 Ian Kershaw; Hitler 1936–45: *Nemesis* (London: Penguin 2001), s. 152–53.
- 3 Leopold Rottmann, som også var en habil amatørbokser, tok senere del i Felttoget i Rogaland i 1940 og var med i sluttkampene ved Gløppedalsura utenfor Stavanger. Han ble tatt til fange av tyskerne og internert i Dirdal, men løslatt etter noen uker.
- 4 Paul Gjesdah: *Premierer og portretter* (Oslo: Cappelen,

I september 2015 la Jødisk Museum i Oslo ned snublesteiner for familien Gorvitz utenfor Adolf Gorvitz gamle blikkenslagerverksted i Arups gate 2 i Oslo.

FOTO: JMO

1957) s. 52

- 5 Ida Rotmann: *Største kunsten dog på egne ben å stå* (Oslo: eget forlag, 1939) s. 88
- 6 <https://filmklubb.no/filmer/det-dronner-gjennom-dalen/>
- 7 Rotmann, s. 89
- 8 Den som skal kunne skildre henne som hun var, skriver blant annet Bernhard Shaw i forordet om Jeanne: «Må forstå middelalderen, den romersk-katolske kirke og det hellige romerske riket meget bedre enn våre ledende historikere noensinne har forstått disse ting». Bernhard Shaw: *Jeanne D'Arc – et Krønikespil*. Oversatt av Helge Krog (Oslo: Gyldendal, 1926) s. 14
- 9 Arbeiderbladet, 20. mai 1939
- 10 Aftenposten, 25. mai 1939
- 11 Dagbladet, 25. mai 1939
- 12 Dagbladet, 16. desember 1939
- 13 Rotmann, s. 81
- 14 Rotmann, s. 94

¹⁵ JMO, D00431

¹⁶ Bjarte Bruland: *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse* (Oslo: Dreyer, 2007) s. 674

Kilder:

- Bruland, Bjarte: *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyer, 2017.
- Gjesdahl, Paul: *Premierer og portretter*. Oslo: Cappelen, 1957.
- Jødisk Museum i Oslo (JMO): JMO.D00431 (Privatarkiv, familien Gorvitz)
- Nasjonalbibliotekets nettarkiv Oslo Museum
- Rotmann, Ida: *Største kunsten dog på egne ben å stå*. Oslo: eget forlag, 1939.
- Shaw, Bernhard: *Jeanne D'Arc – et Krønikespil*. Oversatt av Helge Krog. Oslo: Gyldendal, 1926.

Johanne Dybwad i tittelrollen i «Moren» på Nationaltheatret, fotografert under generalprøven 8. april 1940. Stykket fikk aldri premiere.
UKJENT FOTOGRAF

Teater under krigen – mellom motstand og nyskaping

Okkupasjonen av Norge var også en kulturell okkupasjon og motstanden mot tyskerne førte til at mange norske teaterfolk la ned arbeidet som reaksjon på sensur og annen inngripen. Krigen la imidlertid grobunn for en ny generasjon scenekunstnere som brukte krigsårene til utvikling og fornyelse.

Nationalteatret skulle ha premiere på Karel Čapeks teaterstykke *Moren* den 9. april med Johanne Dybwad i hovedrollen, men tyskernes inntog i Oslo gjorde at teatret ble omgjort til kaserne og forestillingen avlyst. Da teatersjef Axel Otto Normann igjen fikk kontroll over teatret allerede 18. april kunne dette antikrigs-stykket ikke lenger vises. Isteden ble flere av Ibsens drama satt på programmet, blant annet *Peer Gynt* og *Samfundets støtter* som kunne virke samlende, uten å utfordre tyskerne for mye. Bjørnson ble av noen ansett som kontroversiell, ettersom flere av hans nære slektninger var medlemmer av NS.¹ Normann, som var teatersjef fram til han ble erstattet av NS-mannen Gustav Berg-Jæger i 1941, var opptatt av å beskytte teatret og de ansatte, men ble kritisert for å samarbeide for mye med tyskerne. Blant annet ble det leid ut dyrt til tyske gjes-

tespill ved flere anledninger, noe som reddet teatrets anstrengte økonomi, men var upopulært blant ansatte og publikum.²

Hjemmefronten oppfordret skuespillere til å nekte å ta imot oppdrag i tyskkontrollerte NRK og delta på tyske arrangementer. Aase Bye ble, sammen med andre av Nationalteatrets unge kvinnelige skuespillere, ved flere tilfeller beordret til å delta i privat selskap hos rikskommisar Terboven på Skaugum og løp stor personlig risiko ved å nekte.³ Sanksjonen kom gjennom en forordning fra det NS-kontrollerte Kulturdepartement: yrkesforbud for skuespillere som nektet å opptre offentlig av politiske grunner. Gerda Ring tok våren 1941 initiativ blant Oslo-skuespillere til en streikeprotokoll som la ned arbeidet på alle norske teatre dersom noen skuespillere mistet jobben av «ikke-kunstneriske grunner».⁴ Skuespillerne

Tore Segelcke, Lasse Segelcke, Gerda Ring, Elisabeth Gording, Lillemor von Hanno og Georg Løkkeberg ble innkalt til beryktede Victoria terasse sammen med teatersjef Normann og leder av Skuespillerforbundet Harald Schwenzen. Skuespillerne ble anklaget for å ha oppfordret andre til å avstå fra oppdrag i Rikskringkastingen og mistet jobb og muligheten til all økonomisk støtte. Dette utløste en generalstreik blant skuespillere i Oslo, Bergen og Trondheim som varte i seks uker, men arrestasjon av skuespillerne og tillitsvalgte og trussel om dødsstraff gjorde til slutt at streiken ble avblåst. Nå viste imidlertid publikum hvilket standpunkt som var inntatt.⁵

Skuespillere tok imidlertid andre virkemidler i bruk for å unngå å delta i oppsetninger de mente hadde propagandaformål, blant annet økte antall sykemeldinger både ved Det Norske Teatret og Nationalteatret.⁶

Axel Otto Normann, teatersjef ved Nationalteatret fra 1935–1941, og fra 1945–1946.

FOTO: LEIF ØRNELUND

Skuespillerinnen og instruktøren Gerda Ring var aktiv på Nationalteatret fra 1912 til 1961.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Det toppet seg i en aksjon i 1943 da Nationalteatret ble satt i brann for å stoppe forestillingen *Siste Skrik* som hadde vunnet en dramatikerkonkurranse arrangert av Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, og ble

ansett som propaganda. Skuespiller Jørn Ording hadde samarbeidet med Hjemmefrontens kulturgruppe om sabotasjen og ble arrestert sammen med Harald Schwenzen, Per Aabel og påkleder Gunnar Hermansen, fordi de

hadde røkt på scenen under en prøve i forkant av brannen. Bortsett fra Schwenzen som satt fengslet resten av okkupasjonen ble de løslatt, men Ording flyktet til Sverige, bare noen dager før premieren på *Siste Skrik*.⁷

En av konsekvensene av ansamlingen av norske teaterfolk i Stockholm var etableringen av Fri Norsk Scene 1. januar 1944 og fram til okkupasjonsens slutt.⁸

Myk propaganda

Det er ulike meninger rundt publikumsoppslutningen under krigen. Nationalteatrets biograf Nils Johan Ringdal skriver at boikott først og fremst gjaldt forestillinger som tyde-

lig ble koblet til det tyske regimet.⁹ Skuespiller Jens Bolling derimot skriver i sin memoarbok *Teater i krig*, at publikumsboikotten var absolutt, og at skuespillerne spilte for et glissent publikum av utkommanderte

Fri norsk scene i Sverige ble dannet av en gruppe scenekunstnere som oppholdt seg som flyktninger der under krigen.

UKJENT FOTOGRAF

hirdmenn.¹⁰ Det som er sikkert er at okkupasjonsmakten satte mye inn på å holde teatrene åpne og norske teatersjefer måtte balansere mellom innblanding og sensur fra kultur- og folkeopplysningsdepartementet, intern motstand fra anti-tyske og aktivistiske skuespillere og ønsket om å trekke publikum og sikre driften.

Kultur blir ofte brukt som «myk propaganda», en måte å vise kulturell overlegenhet og spre sin egen kultur over landegrensene. I Oslo startet *Nationaltheater Nye Scene – Deutsches Theater in Oslo* i 1941. Som navnet viser, var dette et tysk teater i Stortingsgaten 16 hvor Casino teater og Casino kino hadde holdt til. Teatret ble bygd om og utsmykket i nyklassisistisk stil av tyske arkitekter og Terboven hadde egen losje med tilstøtende kontor. Her skulle standarden settes og norsk teaterpublikum dannes gjennom høyverdige tyske verk innenfor den klassiske normen for god kunst i det tredje rike, spilt av et ensemble med tyske skuespillere, dansere og musikere. Programmet besto av opera, teater, ballett og konserter, men repertoaret gikk imidlertid raskt mot lettere underholdning, med mange operetter på programmet. Teatret ble først og fremst besøkt av tyske militære og NS-folk, det var allment kjent at publi-

kum som gikk der var tyskervennlige. Teatret hadde fast drift i tre sesonger og siden bare sporadiske forestillinger og gjestespill.¹¹

Utdannelse i smug

Kultur- og folkeopplysningsminister Finn Halvorsen som selv var dramatiker og teaterkritiker ble kalt for «teaterdiktator», og sensuren la sterke begrensninger på hvilke stykker som kunne spilles. Det hendte at setninger ble anmodet strøket fordi man så for seg at de kunne føre til uønskede reaksjoner hos publikum, selv i klassiske stykker som *Antigone* som skulle settes opp på Det Norske Teatret. Forestillingen endte opp med å bli stoppet av teatersjef Knut Hergel som ikke fant seg i en slik inngripen.¹² Særlig blant den unge generasjonen skuespillere var det misnøye med den tyske kontrollen og flere la ned arbeidet, noen mistet jobben og mange teaterfolk måtte flykte. Andre trakk seg tilbake til private hjem hvor huskonserter og diktopplesninger var en måte å holde faget og moralen ved like, om enn for et begrenset publikum.

Under administrasjon av Nationaltheatret startet nazistene «Den norske teaterskolen» i 1942 og Jens Bolling skriver at elevene i hovedsak var skuespillertalenter fra mindre

ressurssterke hjem på Østkanten som ikke fikk rådet som unge teaterinteresserte fra borgerlige hjem fikk, nemlig at skolen skulle boikottes.¹³ Etter krigen fikk elevene karantene, så andre kunne ta igjen forspranget. En rekke unge skuespillere kom sammen i smug våren 1943 og startet sin egen alternative teaterutdanning inspirert av Konstantin Stanislavskijs teorier om skuespillerens trening. Noen av medlemmene i Stanislavskij-gruppen var allerede profesjonelle kunstnere, som Bolling, Liv Strømsted (Dommersnes), Per Gjersøe som hadde vært kollegaer på Nationaltheatret og Gunnar Olram fra Centralteatret, men det var vanskelig å rekruttere kollegaer til å arbeide med Stanislavskij og derfor fikk talentfulle amatører med erfaring fra scenen innpass. Medlemmene var blitt kjent i ulike sammenhenger, blant annet private huskonserter. De fleste er kjente navn i norsk teater- og kulturliv, Arne Thomas Olsen, Merete Skavlan, Per Skavlan, Anne-Cath. Schulerud (Vestly), Jan Pande-Rolfen, for å nevne noen. Dikteren Claes Gill fungerte som litterær konsulent. De øvde i Jens Bollings leilighet, som som lå øverst i Musikkonservatoriet, hvor gruppens medlemmer kunne gå ubemerket inn blant alle studentene. I tillegg til å arbeide med øvelsene

Stanislavskij skisserte, arbeidet gruppen med stemmebruk og hadde danser og koreograf Gerd Kjølaas som lærer i «plastikk», altså bevegelseslære.¹⁴

Ballett- og teaterundervisning trakk også inn i private hjem hvor det kunne foregå mer eller mindre under radaren. En av kunstformene som ble ansett som entartet og dermed forbudt var den moderne dansen,

eller fridansen som den var kjent som i Norge. Gerd Kjølaas hadde vært elev av Inga Jacobi og Signe Hofgaard og hadde flere studiereiser til England og Tyskland bak seg. Før krigen hadde hun drevet danseskole i Trondheim, undervist i Oslo og arbeidet som danser og koreografert sine første balletter, med elevene sine som dansere. I 1940 startet Kjølaas en to-årig

utdanning for dansere, pedagoger og koreografer i stuen i familiehjemmet på Uranienborg terrasse og her gikk flere viktige krefter som senere satt sitt preg på norsk dansehistorie, blant annet Fernanda Smith, Guri Ludt og Edith Roger. Dette ble et viktig sosialt samlingspunkt under krigen. Kjølaas hadde nektet å opptre for Terboven, fått yrkesforbud og brukte skolen til

Ny Norsk Ballett på Norsk Folkemuseum med forestillingen «Mot Ballade.»

UKJENT FOTOGRAF

å distribuere illegale flygeblad. Hun unngikk å bli arrestert, men både pianisten hennes, Tore Sinding, og faren hennes ble tatt av tyskerne og satt på Grini.¹⁵

Ferske premierer og publikumssuksess

I biografien sin forteller Gerd Kjølås at hun under krigen hadde begynt å arbeide med en ny koreografi basert på Kincks novelle *Mot Ballade*, som skulle bygge på norsk natur og norske motiver. Sinding komponerte musikken og ble så vidt ferdig før han ble arrestert. Kjølås fikk senere 10 000 kroner anonymt for å kunne gjøre ferdig balletten slik at den var klar til å oppføres når krigen sluttet, og fikk leid prøvelokale og hyret inn dansere til innstudering av koreografien.¹⁶ *Mot Ballade* fikk premiere høsten 1945 på Det Norske Teatret. Med sitt nasjonalromantiske innhold ble forestillingen en stor suksess og la grunnlaget for etableringen av kompaniet Ny Norsk ballett, hvor Kjølås sammen med Louise Brown kombinerte fridans med klassisk ballett og staket ut en ny kurs for profesjonell scenisk dans i Norge. Dansen hadde tidligere blitt sett på som lett underholdning og innslag i teater og revyforestillinger, men med Kjølås framsto den som en selvstendig kunstform.

På teaterfronten dannet Stanislavskij-gruppen Studioteatret og inviterte allerede 15. juni, bare litt over en måned etter frigjøringen av landet, til «presentasjonsforestilling» med de amerikanske dramatikerne Thornton Wilders *En julemiddag* og Eugene O'Neills *Mary Allen*, passende nok i Stortingsgata 16, på Casino. Etter mange års kunstnerisk stagnasjon ble forestillingen en stor suksess og kritikerne trakk særlig fram skuespillernes idealisme og rolleinnelevelse. Studioteatret var skuespillernes teater, og den psykologisk-realistiske spillestilen de var pioner for ble den dominerende i norsk teater i etterkrigstiden.¹⁷ Selv om gruppen bare holdt det gående til 1950, fikk de medvirkende stor betydning i alle deler av norsk teaterliv, som teaterledere, skuespillere og instruktører i Radioteatret, Riksteatret, Teaterhøgskolen og en rekke norske institusjonsteatre. På denne måten skulle okkupasjonstidens relative kunstneriske tomrom føre til ny energi innen norsk scenekunst, både teater og dans.

Ine Therese Berg er kurator for teaterhistorie og scenekunst ved Oslo Museum, Teatermuseet, samt teaterkritiker og skribent. Hun er utdannet teaterviter ved Universitetet i Oslo og har vært

stipendiat ved OsloMet – storbyuniversitetet, samt faglig rådgiver i Danseinformasjonen.

Heidrun Sølva Øverby er utdannet dramapedagog/lektor i drama og teater fra NTNU og OsloMet. Jobber som formidler på Oslo Museum/Teatermuseet.

Noter:

- ¹ Ringdal, Nils Johan, *Nationaltheatrets historie 1899–1999*, Oslo: Gyldendal, 2000
- ² Ibid.
- ³ Bolling, Jens, *Teater i krig*, Oslo: Cappelen, 1983, s. 82
- ⁴ Ibid., s. 77–78
- ⁵ Op. Cit, Ringdal, Nils Johan
- ⁶ Berg, Thoralf, *Skuespillere i holdnings- og motstandskamp*, Stikkordet, No. 2 – 2015, s. 11–12
- ⁷ Lyche, Lise, *Norges Teaterhistorie*, Asker: Tell forlag, 1991, s. 189–193
- ⁸ Op. Cit Berg, Thoralf, s. 13
- ⁹ Op.cit, Ringdal, Nils Johan
- ¹⁰ Op.cit Bolling, Jens, 68, 81
- ¹¹ https://oslobyleksikon.no/index.php/Deutsches_Theater
- ¹² Fidjestøl, Alfred, *Trass alt – Det Norske Teatret 1913–2013*, s.270
- ¹³ Bolling, Jens, *Teater i krig*, Oslo: Cappelen, 1983, s. 110
- ¹⁴ Ibid. S.89 og Olsen, Arne Thomas og Martinsen, Else Studioteatret, Frihet og fornyelse, Oslo: Universitetsforlaget, 1995, 11–14
- ¹⁵ Kjølås, Gerd, *Dans ropte livet*, Skillingsfors, 1998, 53–70
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Op.cit, Lyche, Lise, s. 198–202

Studioteatrets presentasjonsforestilling «Den lange julemiddagen» på Casino, 15. juni 1945. Fra venstre Guro Sunde, Merete Skavlan, Liv Strømsted og Karl Eilert Wiik.

FOTO: STURLASON

«Nå gjelder det å få sagt det uten å si det»

Denne tittelen ble bruk til ei revyvisje av Arild Feldborg. I mitt masterarbeid om Oslo-revyenes driftsrammer og repertoar fra 1940 til 1946 velger jeg å knytte visetittelen hos Feldborg til Oslo-revyenes situasjon under okkupasjonen. Etter opprettelsen av Statens teaterdirektorat i juli 1941 ble revyenes oppgave «å få sagt» de politiske poengene «uten å si det». Okkupasjonstiden bidro til at Oslo-revyene vekslet mellom sfærene sivil motstand og tilpasning.

Innledningsvis vil jeg trekke fram et premiss: Okkupasjonshistorien er ikke tosidig. Den har et behov for nyanseringer sett ut fra tidligere fremstillinger av helhetshistorie. Kollaborasjon (samhandling med okkupasjonsmakten) og motstand utelukker ikke hverandre. De er heller konstruert opp på bakgrunn av en sterkt farget tidsperiode med mengder av nyanser av det svarte og hvite. Dette er en forståelse som lå til grunn i mitt masterarbeid, og dets hovedmål om en nyansert okkupasjonshistorie. Mer konkret har formålet vært «å skape et rammeverk for å analysere gråsonene mellom kollaborasjon og motstand» og særlig vekslingen i ulike sfærer mellom dem.¹ I den anledning vil denne artikkelen bruke begrepet *tilpasning* som en mellomkategori mellom motstand og frivillig kollaborasjon. Begrepet brukes for å beskrive

tvangsbasert samhandling med okkupasjonsmakten.

Okkupasjon, nyordning og sensur

Okkupasjonshistorien begynner ofte med den tyske okkupasjonens realitet for Norges befolkning etter 9. april 1940. I denne artikkelen blir maktoverføringen ved Terbovens innsetting av de tretten kommissariske statsråder den 25. september 1940, en viktig inngang for forståelsen av et endret politisk styresett. Maktendringen hadde som følge at den nasjonalsosialistiske ideologi ble lagt som grunnlag for statsstyret. Det innebar gjennomføring av et førerprinsipp og utforming av et totalitært regime. NS' partiprogram fra 1934 ble gjeldende for nasjonen Norge.

Nasjonalsosialismens nyordning rammet Oslo-revyene ved forordningen om teaterforestillinger av 30. mai 1941. I all hovedsak satte denne

forordningen revyteatrene under et kontroll- og sensureringsystem. Dette systemet besto av at revyene skulle sende inn driftskontrakter til det nyopprettede Kultur- og folkeopplysningsdepartementet. I et rundskriv som ble sendt ut i etterkant av forordningen ble driftsendringene påpekt i mer politiske vendinger:

«Stykkene og revyene må ha «en positivt byggende tendens», teatret skal være folketeatre i ordets beste betydning og tjene folkets interesser ved å verne om hjemmet, samholdet, kjærligheten og det nasjonale, sosiale felleskap. «Stykker som krenker nasjonens interesser, inneholder samfunnsfiendtlig propaganda eller utbrer klassehat er forbudt.» Norsk klassisk og moderne drama må få bredest mulig plass. Repertoaret skal forelegges til godkjenning foran hver ny sesong.»²

Som et resultat av forordningen og som en utvidelse av stillingen som teaterkonsulent i Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, ble Statens teaterdirektorat opprettet 1. juli 1941. Finn Halvorsen ble den første direktøren. Han hadde tidligere innehatt rollen som teaterkonsulent i departementet. Direktoratet ble opprettet av departementet for å håndheve driftskontraktene, utføre sensurering av alt repertoar og ellers ha en inngående rolle i teatervirksomheten.

Statens teaterdirektorat hadde i sin driftstid fra 1941 til 1945 tre direktører. Finn Halvorsen satt fra 1941 til 1942, Åsmund Sveen fra 1942 til 1943, og Johan Willoch Boech tok over i 1943 og satt fram til okkupasjonsstyrets oppløsning og freden i 1945.

Direktoratets direktører hadde i sine direktørperioder ulike tilnærminger til utføringen av kontrollvirksomheten. Halvorsen, i den tidlige fasen av okkupasjonen, var sterkt ideologisk overbevist og ble på mange måter ansvarlig for gjennomføringen av nyordningen på teaterfeltet. Sveens inntreden i 1942 ble en naturlig fortsettelse, men han var en mindre dominerende leder. Boechs periode fra 1943 til 1945 var i hovedsak preget av å skape minst mulig konflikt mellom den tyske okkupasjonsmak-

Einar Rose, ca. 1940.
UKJENT FOTOGRAF

ten og teatrene. Jeg konkluderer derfor med at det fra 1941 til 1942 var en sterkere ideologisk overbevisning i direktoratets ledelse enn i fortsettelsen fra 1942 til 1945. Boechs periode fra 1943 til 1945 ble den mildeste.

En okkupert virkelighetsendring i 1940

Chat Noir hadde vært byens ledende revyteater siden oppstarten i 1912.

Ved okkupasjonen holdt teatret stengt fram til 17. april 1940. Da åpnet revyscenen igjen, men i forståelsen av en endret tid, en okkupert tid. I august 1940 framførte blant annet Einar Rose visa *Herregud å tørt det er med verselinjene*:

*«Jeg har my' jeg sku' ha sagt i kveld /
om turisttrafikk og slikt, /*

*men nå si'r jeg alltid til mig selv: /
«Einar, husk din taushetsplikt!». /
Derfor mangler denne visa små poen-
ger hist og her. /
Nei, Amanda – Herre Gud hvor tørr
den er!»³*

Visa ble et godt eksempel på hvordan revyforfatteren tok den ilagte sensuren opp på scenegulvet. Sensuren ble implisitt poengtert gjennom «turister», «taushetsplikt» og været. «Herre Gud å tørt det er» var gjennomgangsmomentet i hele visa, og viste hvordan en metrologisk kommentar, i et format av det dagligdagse, fikk en helhetlig betydning for hvordan den såkalte «turisttrafikken» hadde endret på hele livssituasjonen.

På Centralteatret ble sommerspillet *Halmstrået eller Teatersjefen som ble vekk* satt opp med premiere 23. juni 1940. Forfatter Finn Bø uttalte til Morgenbladet den 21. juni et svar på spørsmålet «Hva er Halmstrået?»: «Peer Gynt, det halmstrået som så mangan teaterchef har tydd til når kassa var tom.»⁴ Per Aabel spilte rollen som teatersjef i stykket, og var den som i posisjon av sin rolle måtte meddele ensemblet at de skulle sette opp «Peer Gynt» (forfattet av Bø). Halmstråets versjon av Peer Gynt ble Finn Bøs skråblikk på samtidssitua-

sjonen, nemlig okkupasjonen. Likevel ble det poengtert i programbladet for forestillingen at «Halmstrået stiller sig ingen alvorligere mål enn om mulig å skaffe Centralteatrets publikum en luftig underholdning i de varme sommeraftener.»⁵

Skråblikket til Finn Bø kom fram i en del av visene som var med i *Halmstrået*. Ei av de mest markante var *Solveigs sang*, sunget av Per Aabel. De første linjene i vers to:

*«Det er tyskere omtrent hvor en snur
sig hen /
ak ja, der noe i das, /
men kan vi ikke se å få sendt dem
hjem igjen /
så en stakkar kan få plass»⁶*

sier mye om hva Finn Bø mente om okkupasjonen. Visa trakk fram en tydelig antimilitær holdning til den pågående krigen og en totale misnøye mot okkupasjon og okkuperende makter.

Motstand (1940–1941)

Skuespillerkonflikten fra 1941 og et utvalg revyviser fra 1940 til 1941 kan slik sett skissere opp Oslo-revyene som en formidler av motstand mot okkupasjonsstyret. Ved opprettelsen av Statens teaterdirektorat, og hendelser i den pågående skuespillerstreiken

samme tid, dannes grunnlaget for tilpasningslinja til Oslo-revyene. De private teatrene, deriblant Chat Noir og Centralteatret, valgte å sende inn driftskontrakter og slik sett ikke opponere noe videre mot styringsmaktene. Nationaltheatret, som en representant for institusjonsteatrene, valgte en annen linje. Teaterledelsen valgte å ikke sende inn driftskontrakt for teatret, et moment som presset den sittende ledelsen ved teatret til å gå av, og en ny NS-vennlig teaterdirektør ble satt inn. Slik ble Nationaltheatret en nazifisert institusjon, mens privatteatrene godtok driftsrammene som var satt gjennom driftskontraktene, og ble slik kun iført sensur via Statens teaterdirektorat.

Tilpasning (1941–1945)

Endringene førte Oslo-revyene inn på en tilpasningslinje tilknyttet sitt forhold til okkupasjonsmyndighetene. De opponerte ikke lenger mot driftskontraktene, og godtok premisset for videre drift. Dette premisset begrunnes av Egil Hjort-Jensen med bakgrunn i en frykt for standrett.⁷ Dette utsagnet baserer seg på hans fremstilling av teaterstreiken, skrevet for Norsk skuespillerforbund. Oslo-revyene hadde slik sett ingen annen utvei for å fortsette driften enn å

Per Aabel i rollen som Solveig i «Halmstrået» på Centralteatret, 1940.

FOTO: POLYFOTO/NASJONALBIBLIOTEKET

godta driftskontrakten. Alternativet kunne betydd stenging, videre arrestasjoner og eventuelt sterkere represalier, som det totalitære regimet benyttet seg av. Dette bygger opp om Oslo-revyenes kategorisering innenfor en tvangsbasert tilpasning.

Tilpasningslinja for Oslo-revyene la sitt preg på repertoaret gjennom en økt bruk av hverdagsbeskrivelser. Beskrivelse tok for seg rasjonering,

køer, overfylte trikker og lignende.

Hverdagsvisa *Johansen* tok i mars 1943 for seg figuren Johansen som aldri hadde vært brukenes til noe: «ikke føre bøker, ikke hogge ved». «Kona kan han heller ikke fø, men Johansen kan stå i kø». ⁸ Viseforfatteren hadde her funnet en måte å nevne hvordan krigen hadde endret hverdagen med matrasjoner og køer, et poeng som hadde gjort at den fiktive figuren

Johansen endelig kunne føle seg til nytte. Motivmessig knyttes derfor visa til rasjoneringskøene under okkupasjonen.

Likevel var det en gjennomgående motstand mot okkupasjonen i tankesettet hos revyforfatteren Finn Bø. Dette besto i å komme forbi sensuren med budskap som av publikum kunne oppfattes som motstand. Dette kan knyttes til et bakenforliggende budskap i visa. Eksempelvis kan det i visa *Johansen* trekkes fram en rekke retoriske spørsmål som spør seg hva Johansen skal gjøre når alt han har blitt god til (stå i kø) tar slutt? Her skisseres skille mellom okkupert tid og ei kommende fredstid. Sistnevnte kunne tolkes til både en tysk fred og en ikke-tysk fred. For sensuren måtte dette selvsagt tolkes til en tysk fred. For et publikum med en annen oppfatning kunne dette fint tolkes til en ikke-tysk fred. Poenget ble «å få sagt det uten å si det» for å uttrykke et budskap, men likevel følge tilpasningslinja.

Etterkrigstida (1945–1946)

Temaer fra det politiske revymaterialet i tiden etter okkupasjonen knyttes ofte til landssviksakene i forhørsretten, hvordan det igjen var å være et fritt land og om kommende politiske konflikter i verden. *Visa Norge i rødt*,

hvitt og blått knyttes gjerne til nasjonalsangene om det frie land, sunget av Lalla Carlsen på Chat Noir. Forhørsretten ble behørig behandlet ved Casinorevyen *The Big Four*. Linjene

«For De må da jammen huse på dem visst'ikke, /
og dem skjønt'ikke, /
og dem ant'ikke! /
Nei, dem tjua ikke, stjal ikke og rant'ikke, /
alle sammen handla under press.»⁹

beretter en del om hvordan Oslo-revyene så på forklaringsrammene i landssviksakene.¹⁰ Paul Gjesdahls kommentar om at «Quislinger er bare motbydelige» viser til en meget presset tid, en tid sterkt preget av krigens grusomheter og tosidighet.¹¹ Dette er noe som ofte vil prege en fred, noen har tapt og noen har vunnet. I denne sammenheng knyttes det til et stort antall menneskeliv som har blitt torturert, drept og endt i ett av verdens verste masse mord gjennom tidene. Etterkrigstiden var blant annet ei tid for beskrivelser av det meningsløse og totalt uforståelige, jamfør Gunvor Hofmos «Gud, hvis du ennå ser: / det er ingen hverdag mer.»¹² Revyvisene tok opp i seg noe av det, men måtte videre, på humorens premiss.

Leif Juster hjemme i hagen på Røa, 1942.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Herr Silke ble skrevet av Sverre Bævre og framført av Leif Juster under revyen *Det går over* i 1946. Visa ble skrevet som en krass kommentar mot de som ønsket en «silkefront» i landssvikoppgjøret. Silkefront knyttes til «de aviser, personer og grupper som mente at man ikke skulle gå for hardt frem i landssvikoppgjøret.»¹³

Visa er en monolog presentert av «Herr Silke» (spilt av Juster) med flosshatt, silkefrakk, silkeskjerf og

spaserstokk. Mannen er «medlem av den populære / fronten – altså silkefronten selv». Denne fronten utdypes med «kampen for dem bak gitrene. / Profitøren – hirden og marionettene / som stolte på bajonettene.» Herr Silkes oppgave ble nemlig å «skaffe forræderne fri». Dette gjøres med list og lempe, og gjennom varlig ordbruk der «ord som humanisme / åpner mungen hjertedør, / og hvis ikke – er antikommunisme / no' som vinner mer og mer gehør.» Videre var Herr Silke «velsett i vestkanthjemmene» for

«I vår front der kjemper jo mangen pengemann /
som holder sterkt på Engeland /
selv om han kanskje tjente mer /
før på Herr Reichsminister Speer /
i dag er han lojal - /
o la la – og sosial.»¹⁴

Moralen trekkes fram som

«Slik blir da silken spunnet /
med glatthet og kurtiosi /
til seiren en dag er vunnet /
og alle som sviktet går fri.»

Slik ble visa et tydelig eksempel på hvordan isfronten mente at silkefronten hadde som mål at «alle som sviktet går fri.»¹⁵ *Herr Silke* ble en satirisk

og sterkt moraliserende kommentar på hvordan Oslo-revyen så på en del landssvikere, passive NS-medlemmer og forsvarere av et mildere landssvik-oppgjør.

Nå gjelder det å få sagt det

Tilknyttet okkupasjonshistoriens fokus på de tosidige ytterpunktene, har jeg prøvd å få fram en større nyansering. Det har handlet om «å få sagt det» og ikke minste få presentert det komplekse, som var en realitet i ei tid da folks valg og meninger ble ytterligere forsterket. For Oslo-revyene handlet det under okkupasjonen om «å få sagt» de politiske poengene «uten å si det». I denne artikkelen har det handlet om «å få sagt» tidens kompleksitet i et emnefelt som har båret preg av fortielsens «uten å si det». Årene 1940–1946 har satt spor i generasjoner i ettertid på mange måter. I dag står vi i større grad friere fra tidligere generasjoners fortielse, og kan se med et annet blikk på de historiske kildene som settes sammen til et mer flerfarget bilde.

Revyene ble preget av den komplekse tid, men på sine egne, og etter hvert nyordnings premisser. Dette la sitt preg på driftsrammer og repertoar. Fra 1940 til 1941 var de ikke satt under noe kontrollorgan, og de

ga uttrykk for en sivil motstand mot okkupasjonsmakten. Etter opprettelsen av Statens teaterdirektorat endret driftsrammene seg, og Oslo-revyene fulgte ei tilpasningslinje med økt bruk av hverdagsviser. Fra 1943 er det derimot en tendens om flere motstandselementer i tekstene som kan tolkes ut ifra det bakenforliggende (tolkningsrommet i visa). Dette gir et klart innblikk i at endrede driftsrammer førte til et endret repertoar, og at dette fikk ulike utslag fra 1940 til 1946.

Med bakgrunn i dette kan Oslo-revyene på den ene siden knyttes til kulturarenaer som var med på å bygge opp en kollektiv identitet gjennom en holdningskamp. På den andre siden tilpasset de seg forordningen i likhet med mange andre samfunnsinstanser, for å ikke oppnå en forverret konflikt med okkupasjonsmakten. I mitt masterarbeid defineres dette som sivil motstand på den ene siden, og tilpasning på den andre siden. Veksling i ulike sfærer ble gjennomgangstonen.

Artikkelens innhold baserer seg på masteroppgaven «Nå gjelder det å få sagt det uten å si det» som er skrevet ved Institutt for arkeologi, konservering og historie ved UiO. Oppgaven

publiseres offentlig i løpet av 2020.

Aleksander Breiby Herseth er 24 år og ferdistilte lektorgrad i historie og norsk ved Universitetet i Oslo våren 2020. Hans masterarbeid ble veiledet av professor Øystein Sørensen. I Oslo Museum har han arbeidet ved Arbeidermuseet siden 2019.

Noter:

- ¹ Simonsen, Kjetil Braut. *Nazifisert, kollaborasjon, motstand*. Ph.D.-avhandling. Universitetet i Oslo, 2016. 28.
- ² Nygaard, Knut og Eiliv Eide, *Den Nationale Scene 931–1976*. Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1977. 153.
- ³ Nasjonalbiblioteket, Chat Noir, TSarkA 10:a, Chat Noir tekster 1940–1953.
- ⁴ Morgenbladet, 21. juni 1940.
- ⁵ Nasjonalbiblioteket, Centralteatret, TSarkA 4:d:1, Repertoar, Oppførselsprotokoll 1936–1943.
- ⁶ Nasjonalbiblioteket, Centralteatret, TSarkA 4:h, Skuespilltekster, Halmstrået, 1940.
- ⁷ Hjorth-Jenssen, Egil. *Norsk skuespillerforbund gjennom 50 år*. Oslo: Gyldendal norske forlag, 1948. 159.
- ⁸ Bø, Finn. *I tigerstadens jungel*. Oslo: Aschehoug, 1961. 86–87.
- ⁹ Bang-Hansen, Chat Noir og norsk revy, 240.
- ¹⁰ Bang-Hansen, Chat Noir og norsk revy, 240.
- ¹¹ Bang-Hansen, Chat Noir og norsk revy, 238.
- ¹² Andersen, Per Thomas. *Norsk litteraturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, 2015. 441.
- ¹³ Dahl, Hans Fredrik et al. (Red.). *Norsk krigsleksikon 1940–45*. Oslo: J. W. Cappelens forlag, 1995. 377.
- ¹⁴ Brøymer, Bjørn og Siri Juster. *Da lo folk! Leif justers lange liv*. Oslo: Aschehoug, 2010. 135.
- ¹⁵ Brøymer og Juster, *Da lo folk!*, 135.

Innrammet

Pålagt karantene, permittert eller frivillig hjemmekontor er noen av ringvirkningene etter at koronaviruset rammet verden. Hvordan har folk i Oslo tilpasset seg etter at Norge stengte ned torsdag 12. mars 2020? Det som er felles for mange er at de ikke kan bestemme selv om de vil være alene eller ikke. Mens mange nyter å være hjemme uten dårlig samvittighet, eller tvinger seg selv til å bruke denne tiden kreativt, er det også mange som føler seg fanget. Her er et spekter av hva vi som et norsk samfunn tenker og føler når friheten vår blir berøvet av en usynlig fiende.

Lillian (38 år), Elisa (11 år) og Katja (32 år)

Pålagt karantene på grunn av symptomer på korona

– Jeg ble syk omtrent samtidig som karantenerene kom, den 12. mars. Siden jeg ikke oppfyller kriteriene for testing, har jeg ikke kunne fått bekreftet om jeg er smittet, men symptomene har vært såpass kraftige at det er lett å forstå at dette kan være en farlig sykdom for mange, sier Lillian.

– Det går ganske greit, siden så mye kan gjøres online og vi kan få mat levert på døra, men det er selvsagt kjedelig å ikke kunne gå ut for å nyte vårsola og byen vår, sier Katja.

– Jeg får ikke lov til å leke med noen! Men jeg har en venninne som kommer og rir kjepphest utenfor leiligheten vår. Hun underholder meg, nå som jeg ikke får gå ut. Ellers videochatter jeg med venner, sier Elisa.

Penny (29 år)

Pålagt karantene i 2 uker på grunn av reise til Cuba

– Videochat er kuren! Jeg videochatter rundt tre ganger om dagen. Blant annet med kusinen min som bor rett bort i gata. Siden jeg har astma, og hun er syk, må vi holde oss hjemme begge to. Jeg holder motet oppe ved å danse og synge av full hals med bestevenninnen min i hver vår stue mens vi videochatter.

Marianne (49 år), Erlend (44 år) og Mira (7 år)

Hjemmekontor og -skole

– Vi prøver å kose oss hver dag, så det går veldig bra å være hjemme alle sammen. Så langt har Mira lært oss å spille fotball i bakgården. Vi har dratt på sightseeing i Oslo uten å forlate bilen. Vi har også besøkt farmor, riktignok med 5 meter avstand, sier Marianne.

Milda (31 år) og Max (3 år)

Permittert og hjemmebarnehage

– Det er ganske skremmende, men jeg har en rar følelse om at ting aldri kommer til å bli det samme som før. Jeg savner å jobbe og tilbringe tid med venner. Samtidig er dette en god tid til å bli kjent med seg selv, og fokusere på ting som man vanligvis ikke har tid til.

Selv om jeg er redd for at fremtiden er usikker, prøver jeg å holde meg selv travel med trening, husarbeid, lære nye ting og snakke mer med familie. Max virker fornøyd med å leke, og gå turer i parken. Vi må begge gå tur ellers blir vi helt “kuku”.

Kjerstin (36 år), Robin (34 år), Herman (5 1/2 år), Lydia (2 1/2 år) og Hennie (4 dager)

Hjemmekontor, -barnehage og -skole

– Jeg skulle ønske Hennie ble født for to måneder siden. Jeg har veldig lyst til å vise henne fram til familie og venner, men mest av alt ønsker jeg meg rolige stunder der det bare er oss to, slik at jeg kan bli kjent med henne. Det er vanskelig å få til med to viltre storesøsken i hus. Hun er bare nyfødt en gang, og det er en tid vi aldri får tilbake, sier Kjerstin.

Kaja (28 år) og Ludvig (26 år)

Hjemmekontor

– Vi har vært kjærester i ett år, og bodd sammen i kun noen måneder før hele denne koronasituasjonen. Siden vi begge jobber hjemmefra prøver vi å ikke gå oppå hverandre. Hvis en av oss blir smårritert, så er det ofte fordi den ene eller begge partene har behov for alenetid. Kaja nyter sin alenetid ved å gjøre yoga eller gå tur. Ludvig pleier å sykle alene til forskjellige utsiktspunkter i Oslo for så å reflektere over at vi alle sammen er i samme situasjon, forteller Kaja og Ludvig.

Ragnhild (29 år)

Pålagt karantene i 33 dager på grunn av smitte med korona

– Jeg får ikke lov å gå ut av døra mi, fordi jeg er en fare for andre. Jeg har mindre bevegelsesfrihet enn en innsatt i fengsel, som i alle fall har en luftgård å bevege seg i. Likevel prøver jeg å se det positive i dette; at jeg får tid til å gjøre ting jeg ellers aldri tar meg tid til.

Jeg har begynt å tegne igjen, jeg har lært meg å posjere egg, og jeg har vaska hver krik av leiligheten min! Jeg prøver å hygge meg med musikk, lydbøker og podcaster mens jeg lager mat eller rydder, og jeg har begynt å sette pris på rare ting.

Det har flytta en hvit due inn i gata her. Jeg kaller henne Gørild, og ser etter henne hver dag. Hver dag kl 17.50 treffer noen solstråler den ene vinduskarmen min. Da tar jeg på meg en varm genser, setter meg til rette, og får sola i fjeset. Jeg lytter til byen, vinker til noen som går forbi, og bare observerer den lille gata mi på Løkka. Det har jeg aldri gjort før.

Mormor ringer meg nesten hver dag, og jeg har mange venner som har vært innom på vindusbesøk. Selv om jeg er alene på 30 kvadrat, er jeg ikke ensom.

Andrea (39 år), Anders (39 år), Agnes (7 1/2 år) og Vilma (4 1/2 år)

Karantene i to uker, hjemmekontor, -barnehage og -skole i ca. 6 uker.

– Vi jobber som frilansfotograf og kunstner, og har mistet mye jobb. Heldigvis bruker vi ikke så mye penger nå som vi er nødt til å sitte inne, sier Andrea.

– Vi er begge vant til et høyt aktivitetsnivå, men nå er tidsskjemaet plutselig snudd på hodet. Vi deler opp tiden med barna, slik at begge får jobbet. Når vi alle er sammen leker vi, legger puslespill, bygger fuglekasser, gjør husarbeid, skolearbeid, griller i hagen og hopper tau, sier Anders.

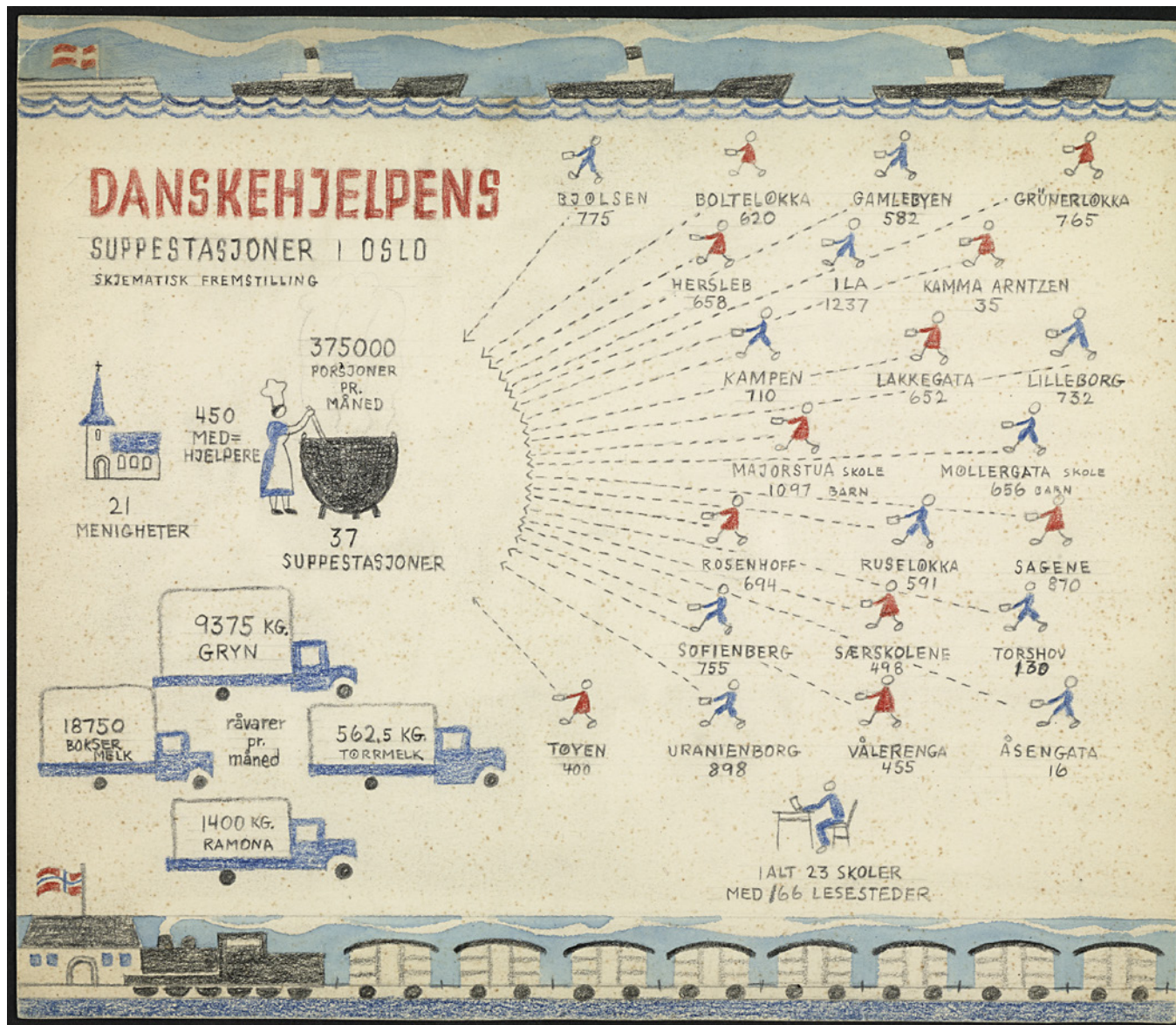
– Ellers foregår alt over video. Hjemmeskole, kveldsmat med besteforeldre og når Agnes og Vilma «leker» med vennene sine. Barn er veldig tilpasningsdyktige!, sier Andrea.

– Barnegenerasjonen kommer nok til å være preget av situasjonen vi står i nå. Det vil ha en psykologisk effekt, de blir rykket ut av rutinen sine og plutselig er det mange nye regler. Det er noe de forhåpentligvis ikke kommer til å oppleve igjen. Situasjonen er tragisk, men for oss som familie er det også noe fint med temposkiftet, sier Anders.

Maud Lervik er en 26 år gammel norsk foto- og videojournalist som har jobbet for VG, Aftenposten, Politiken, Ritzau Scanpix, Nordisk Ministerråd og mange flere. Hun liker å eksperimentere visuelt, og en av hennes styrker er å komme tett inn på mennesker i alle slags miljøer.

Randi Monsens skjematisk fremstilling av Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo

Randi Monsens kart over danskehjelpens suppe- stasjoner i Oslo

Avistegner Randi Monsen (1910–1997) er kjent for sine teatertegninger som presist klarte å fange «en forestillings atmosfære, budskap og kvalitet». Hennes tegninger er «i seg selv en teateranmeldelse, ikke uttrykt i ord, men i strek».

Slik hyllet hennes kollega avismannen Bengt Calmeyer henne i forbindelse med utstillingen *Fire kvinner, fire språk* på Henie Onstad Kunstsenter i 1999.¹ Hennes tegninger er vurdert som kunst og flere verk er innkjøpt av Nasjonalmuseet. Den teaterhistoriske samlingen ved Oslo Museum har flere av hennes teatertegninger. I arbeidet med materialet dukket det opp en tegning som ikke har noe med teateret å gjøre, hennes tegning over danskehjelpens suppestasjoner i Oslo under krigen.

En fortelling i strek

Slik teatertegningene er presise og streken «en anmeldelse i seg selv», har hun også i denne tegningen klart å fange danskehjelpens atmosfære, budskap og kvalitet. Men mer enn en anmeldelse, har streken her karakter av å være en fortelling, en fortelling i strek.

Her evner hun å formidle danskehjelpens store betydning for sultne skolebarn i Oslo. Innrammingen viser danskepakkenes reise med skip og tog fra havner i Danmark til stasjoner i Norge. Biler står klare for å bringe varene videre, og viften fra gryten og ut til skolene, viser hvordan gutter og jenter fra alle byens skoler simpelt hen løper til den store sorte gryte. Fremstillingen sier mye om omfanget og infrastruktur, men også noe om skolesituasjonen i Oslo under krigen med i alt «166 lesesteder».

I dette bidraget hvor skolematsituasjonen under krigen i Oslo er tema, er Monsens fremstilling døråpner til tematikken. I tillegg til at fremstillingens opplagte sider skal kommenteres og utdypes – som at «lesesteder» ble betegnelsen på de provisoriske lokalene skolene måtte oppdrive ettersom skolene ble re-

kvirert for tyske soldater – er målet å komme på sporet av tegningens opphavshistorie og bruk.

Kilder

Det siste har ikke vært enkelt. Selv om arkivverket har flere arkivbokser etter Danskehjelpen og også om suppe-stasjonene, var dette materialet ikke tilgjengelig våren 2020. Arkivboksen (PA-0394) på Riksarkivet som inneholder regnskap, lister over skoleklasser og barnehager, ikke minst korrespondanse med inventarlist, retningslinjer for drift m.m. fra danskehjelpens suppestasjoner fra 1943 til 1946, ville nok gi fyldige og presise svar på artikkelens tematikk. Samtidig har det vært tankevekkende å undersøke skolemåltidet under krigen nettopp i år, våren 2020 da skolene brått ble stengt for så noen måneder senere gradvis å bli gjenåpnet, men

med nye regler og prosedyrer. I lys av dette ble skolesituasjonen under krigen med skolemat som innfallsvinkel, særdeles aktuell.

Om arkivmaterialet ikke har vært tilgjengelig, er *Boken om Danskhjelpen* tilgjengelig digitalt og har vært en viktig kilde for dette bidraget. I forordet skrevet av selveste Einar Gerhardsen som selv satt i tysk konsentrasjonsleir under krigen, retter han er en stor takk til det danske folket. Han husker godt hva matsendingene betydde. De bragte oss mer enn «materieell føde» skriver han, de bar «bud om den varmeste hjertelighet fra et broderfolk som led med oss og som følte med oss». Lettelsen var imidlertid stor da han fikk vite at de der hjemme fikk del i samme hjertelighet.²

Utgitt i 1947, skrevet av de som fikk og de som ga hjelp, kan tekstene i denne boken betraktes som tidsvitner. Helga Evang som ble leder for danskhjelpens suppesatsjoner i Oslo, har skrevet en fyldig artikkel om «B-hjelpen» som ble betegnelsen på suppestasjonene til folkeskolenes elever. Sammen med Monsens' suppestasjonskart, er hennes artikkel en viktig kilde for dette bidraget.³

Matsituasjonen i Oslo da krigen brøt ut

Da krigen kom til Norge, var verken

dårlig ernæring eller matmangel det største problemet. Gjennom hele 1930-tallet ble bønder oppmuntret til å øke produksjon, mens forbrukerne ble henstilt til å kjøpe norske varer. Selvberging med mat ble betraktet som halve forsvar. I dette tiåret foregikk det en storstilt opplysningskampanje, en «mobilisering» var ordet som ble brukt, for et nytt og bedre kosthold.

Opplysningsprosjektet var på mange måter en suksess. De harde 30-årene var ikke så harde sett fra et mathistorisk ståsted i hvert fall ikke i Oslo. En rekke tiltak ble satt i gang. Allerede fra starten på tiåret fikk alle skolebarn i Oslo tilbud om gratis skolemat. Sjefen for skolehelsetjenesten Carl Schiøtz' store frokostforslag, var et gjennomtenkt rasjonelt måltid satt sammen ut fra det optimale og ikke som tidligere etter mest mulig næring til minst mulig pris. Måltidet som fikk navnet Oslo-frokosten, var dessuten ikke veldedighet og et selektivt tiltak for fattige og svake barn, men tenkt som et universelt tilbud og inngikk i tidens sosialhygieniske program.

Det betydde ikke at alle spiste. De kommunale beretningene for Oslo-skolene viser at oppslutningen aldri var 100 prosent selv ikke på østkantens skoler. I årene opp mot andre

verdenskrig økte oppslutningen både i øst og vest, fra 3 til 17,8 prosent ved Uranienborg skole og fra 35,5 til 73,9 prosent ved Hersleb skole for å ta to ytterpunkter.⁴ Først i det første skoleåret etter krigen da skolemåltidet kom i gang igjen som et gjennomtenkt frokostmåltid, ble oppslutningen tilnærmet 100 prosent.

«163 lesesteder»

Ettersom Oslo-skolene ble rekvirert til tyske forlegninger, ble skolehverdagen radikalt endret. En tilstand som skulle vise seg å vare i fem år. Tidvis og delvis ble skolene stengt, skoledagen var ujevn og stadig måtte nye undervisningsrom oppdrives. «– det var ikke uvanlig at en skole hadde sine klasser på mellom 15–20 forskjellige lesesteder».⁵ Kirker og menighetshus ble navet i dette arbeidet, men også rom i fabrikklokaler, bankfilialer, renholdsverk og desinfeksjonsanstalter, endatil private hjem, i kjeller, på kjøkken og loft, ble skolestuer.

Helga Evang karakteriserer skolene som et «troll med mange hoder» og forsetter, «ikke før hadde tyskerne hugget av ett før det vokste to-tre nye ut igjen».⁶ Gjennom alle de frem krigsårene var elever og lærere på stadig vandring.

Selvsagt kunne ikke skolemåltidet fortsette som før og 8. april 1940 ble det brått slutt med servering.⁷ Mødre hadde imidlertid allerede før krigen blitt anmodet om å gi barna Oslo-frokostens næringsmidler fremfor alt frisk nysilt melk. I de første krigsårene delte også skolene ut melk. Etter hvert som matsituasjonen tilspisset seg, ble det stadig vanskeligere å opprettholde denne standarden. Det var da danskene kom oss til unnsetning, ikke med melk, men med gryn.

Danskehjelp og danskesuppe

Det var aldri direkte hunger i byen under krigen, selv om det var på nippe til krise i flere perioder, verst var det i 1943 da ble «knappheten og gråheten i matveien opplevd sterkest, som en permanent følelse av å være sulten».⁸ Den vinteren var dessuten veldig kald og stadig fikk barna «brenselserie» når det ikke var brensel å oppdrive.

Samme vinter kom pastor Dagfinn Hauge i Lilleborg menighet og Gudrun Collett på den geniale ideen om ikke deler av danskehjelpens matsendinger kunne gå til skolebarn. Som aktive i hjelpearbeidet for fanger på Akershus, Hauge som fengselsprest, forretningskvinnen fru Collett, som frivillig, kom de begge i kontakt med Bergliot Hammerich som hadde vært

I Lilleborg menighetshus kokte husmødre suppe hver dag. Her ser vi pastor Dagfinn Hauge i midten og overlærer Katrine Arnensen.

FOTO: OSLO BYARKIV

i Oslo for å bli nærmere kjent med det norske arbeidet for politiske fanger.

Norskfødte Bergliot Hammerich gift med den danske admiralen Carl Hammerich, var blant initiativtakerne til Den danske Norgeshjelpen og en av de tre stifterne av Den norske damekomite i København.

Det begynte med innsamling av klær som ble sendt til nødlidende i Norge, men ble raskt utvidet til også å gjelde mat. Danskehjelpen ble en stor-

stilt innsamlingsaksjon med mange aktører, kontakter, bekjentskaper involvert, ikke minst med et komplisert nettverk og infrastruktur da dette var illegalt arbeid. Store pengebeløp ble også samlet inn.

I 1942 ble Damekomiteen med Bergliot Hammerich i spissen utpekt som den formidlende institusjonen for det danske folkets hjelp til Norge. Arbeidet var i utgangspunkt rettet mot politiske fanger. Matpakker med

Elever fra Bjølsen skole måtte flytte utenfor bygrensen, til Christiania Spigerverks lokaler i Nydalen. Her inntas danskesuppen i det provisoriske klasserommet, ca. 1944.

FOTO: OSLO BYARKIV

de herligste saker – kjøttmat, pølser, smør og wienerbrød – ble sammen med personlige brev og hilsener, sendt direkte til fanger og deres familier slik Gerhardsen husker fra sitt tyske fangenskap.

Etter Hammerichs besøk i Norge ble danskhjelpens arbeidsområder utvidet, ikke minst etter møtet med Collett og Hauge som begge ble blant danskhjelpens tillitspersoner i Norge.

I sin gjennomgang over danskhjelpens tilblivelse og utvikling, vil Hammerich ikke fremheve noen av de 110 tillitsmenn og kvinner som alle bidro til at hjelpen kom frem og fikk betydning. Likevel trekker hun frem fru Collett som bidro til at «danskhjelpen i Oslo så hurtig kom i Kontakt med de Kredse, den havde Brug for».⁹

Det var Colletts ide om ikke deler av danskhjelpens matforsendinger

kunne gå til skolemat. Helga Evang fremstiller det slik: Etter en flyalarm en vinterdag i februar 1943 søkte Hauge og Collett tilflukt i Lilleborg menighetshus hvor rektor ved Sagene skole Katrine Arnesen hadde kontor. Så var det slik «på denne tiden», at der to eller tre var samlet, ble det fort snakk om mat. Arnesen fortalte at lærerne hadde lagt merke til at barna kom sultne til skolen og at stadig færre hadde medbrakt niste. Barna klaget også: «Vi orker ikke så lange lekser når vi alltid må være sultne». Lærene observerte at barna ikke fulgte med i timene og ble fort trette. Fraværene ble også hyppigere og lengre.¹⁰

Da var det fru Collett sa; «enn om vi koker havresuppe på de danske gryna?» Som sagt så gjort. Det var bare å gå i gang med å koke. Mens Collett hadde ideen, hadde Hauge gryna og Arnesen barna. Elevene ved hennes skole ble de første som fikk danskesuppe kokt av husmødre i kjøkkenet i Lilleborg menighetshus.

I årsmeldingene for Osloskolene under krigen er det sparsommelig med opplysninger om skolebespisningen, men for skoleåret 1942–43 står det at i en tid på året ble det servert «havrevelling» til skolebarna gjennom Oslos menigheter.¹¹

Å koke suppe

De praktiske sidene meldte seg raskt. For å koke suppe til mange og også noe så tilsynelatende enkelt som havresuppe, krever både kokekar, kokekraft og noen til å koke. Det siste var ikke så vanskelig. Mødre var mer enn villige til å koke, verre var det med kokekar, logistikk og infrastruktur. Store gryter var ikke engang lett å oppdrive, kokested og spisested var heller ikke samlokalisert. Alle muligheter ble utnyttet restaurantkjøkkener, drops- og såpefabrikker, enda til kirkenes fyrrom ble kokested.

«Den i og for seg enkle havresuppe» viste seg dessuten å innebære «uanede muligheter m.h.t. nyanser i smak og konsistens».¹² Mengden varierte også og mens noen fikk en porsjon daglig, fikk andre suppe annen- eller hver tredje dag. Denne ulikheten var svært uheldig og særlig i en tid med matmangel, påpekte Helga Evang. Den strenge rasjonaliseringen hadde ført til et sterkt likhetskrav hos det norske folk.¹³ Det ble viktig å standardisere.

For å gjøre fortellingen om det videre arbeidet kort, ble Helga Evang ansatt som leder for suppestasjonsarbeidet i Oslo. Et arbeid som stadig ble utvidet ved at fra september 1943 fikk alle folkeskolens elever suppe.

Danskesuppen ble betraktet som «obligatorisk skolebespising». Da svenske kom med sin Norgeshjelp, ble det besluttet at svenskhjelpen skulle gå til elever i den høyere allmueskolen.

Praktiske ordninger knyttet til selve bespisingen måtte også løses, som at hvert barn brakte med seg egen kopp. Ettetiden vil nok more seg over suppespann og aluminiumsboksene (som ofte var en hermetikkboks) som trofast hang bak ranslene (hos guttene) eller ble båret i fargerike nett (som ble mote blant småjentene).¹⁴

Kartets opphavshistorie og bruk

Under hele krigen var danskhjelpen illegalt arbeid. Det kunne verken reklameres for eller skrives om i aviser. Selv i årsmeldingene for Osloskolene er suppen knapt nok nevnt. Her føres det ikke lenger statistikk over antallet bespiste gjester slik som i årsmeldingene før krigen. Det opplyses om at skolene delte ut tran, kålrot og C-vitaminsletter. I avsnittet «Skolene i okkupasjonstiden og ordningen umiddelbart etter frigjøringen» i årsmeldingen for skoleåret 1944–45, nevnes suppen som «en uvurderlig hjelp».

At tonn med matvarer ble sendt til Norge som en «Sareptas uendelige krukke», måtte okkupasjonsmaktene

absolutt ikke få kjennskap til, også i Danmark forgikk arbeidet i det skjulte.

Matkasser til krigsfanger og deres familier, den såkalte A-hjelpen, var Damekomiteens hovedansvarlige, men som Helga Evang skriver, ble barnebespisingen en «kamouflasje» for dette arbeid. Selv den tyske okkupasjonsmakten legger hun til, var klar over at barn må ha mat, og nevner flere episoder som bekrefter at tyskere og nazifiserte lærere aksepterte dette. At suppestasjonsarbeidet ble organisert som frivillig menighetspleie, bidro til å nøytralisere arbeidet.

Etter hvert om matvarene kom i store forsendinger og ikke som ferdige matpakker, ble det stilt større krav til lagring og distribusjon. Bak et forheng i kjelleren i fru Collets møbelbutikk i Møllegaten, ble maten lagret for så å bli ompakket, fordelt og sendt til fengsler, sykehus og skoler. Klokketårnet i Jacob kirke var også et oppsamlingssted for mat, flere steder kunne nevnes.

For å vise at forsendelsene kom frem, ble det jevnlig sendt takkebrev med tegninger og hilsener fra barn i Norge som takket for den gode suppen, selv om havresuppe ikke hadde vært blant barnas favorittmat før krigen. Da det gikk rykter om at

Pastor Rødland i Iladalen kirke er vert for skolejenter som kommer med store spann for å hente danskesuppe, ca. 1944.

FOTO: OSLO BYARKIV

maten ikke kom frem at den endatil gikk til okkupasjonsmakten, ble det laget et suppestasjonskart med de i alt 37 kokestedene i Oslo og ca. 170 lestedene samt at barnas suppevei ble avmerket.¹⁵ Det er ingen tvil om at dette er Monsens kart over danskesuppen i Oslo. Kokesteder og spise-

steder av barn med spann og kopper ble fotografert antagelig av Arnesen, som sammen med brev og tegninger fra barn, ble sendt til Den norske Damekomité i København som dokumentasjon på at hjelpen nyttet og kom i riktige hender og munn.

Takk for suppen

Mens tonnevis med mat, fleisk, smør, pølser, gryn og melkepulver – i alt 22 tonn – illegalt ble sendt fra Danmark til Norge, sendte Norge takksigler i retur. Slik ble kontakten mellom «broderfolket» opprettholdt, i en tid da disse storstilte forsendelsene, distribu-

sjonsnett, kontaktpersoner og kommunikasjon måtte foregå i det stille. Flere ganger i brevvekslingen mellom Oslo og København ble det understreket at hjelpen ikke ble gitt som forsorg, men som «hjelp og oppmuntning». I tillegg var det som Gerhardsen erindrer, mer enn «materieell føde». Det norske folk skylder det danske folket en stor takk. Det er budskapet i både Monsens suppestasjonskart og i *Boken om Danskehjelpen*.

Inger Johanne Lyngø er dr.art, etnolog og kulturhistoriker.

Litteratur

- Beretning om Oslo folkeskole, tvangsskole og fortsettelsesesskole. 1930–1939.*
- Monsen, M. (2019). Randi Monsens teatertegninger. *Byminner*, 3, s. 46–51.
- Mürer, N. J.(Red.) (1947). *Boken om Danskehjelpen*. Oslo: Gyldendal
- Kjeldstadli, K. (1990). *Oslo bys historie Bd. 4 den delte byen*. Oslo: Cappelen.
- Nøkkellby, B. og G. Hjeltnes. (2000). *Barn under krigen*. Oslo: Aschehoug.
- Årsmelding om Oslo folkeskole, internatskole og fortsettelesesskole. 1939–1945.*

Noter:

- ¹ Sitert etter hennes datter Marianne Monsen, *Byminner* 2019:48.
- ² Gerhardsen i Mürer 1947:10.
- ³ Foruten at Helga Evang var leder for Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo, har jeg ikke klart å finne ut

noe mer om henne. Det er fru Collet, Dagfinn Hauge og Katrine Arnestad som krediteres på de offisielle sider om Danskehjelpen.

- ⁴ *Beretning om Oslo folkeskole, tvangsskole og fortsettel sesskole. Skoleåret 1930–1939.*
- ⁵ *Årsmelding om Oslo folkeskole, internatskole og fortsettelesesskole. Skoleåret 1944–1945:53.*
- ⁶ Evang i Mürer 1947: 137–138.
- ⁷ *Årsmelding om Oslo folkeskole, internatskole og fortsettelesesskole. Skoleåret 1939–1940:37.*
- ⁸ Kjeldstadli 1990: 442.
- ⁹ Hammerich i Mürer 1947:39.
- ¹⁰ Helga Evang i Mürer 1947:135.
- ¹¹ *Årsmelding om Oslo folkeskole, internatskole og fortsettelesesskole. Skoleåret 1942–1943:42.*
- ¹² Helga Evang i Mürer 1947: 142.
- ¹³ Ibid.: 143.
- ¹⁴ Ibid.: 159.
- ¹⁵ Ibid.

Tegning av Oslo-gutt på vei til skolen i 1945. Etter nærmere fem års okkupasjon har han lapper i buksen og sko med trebunner, og bak på ranselen henger karet han skal spise suppe fra. Men han bærer freidig sin forbudte røde topplue og plystrer visen «Bedre og bedre dag for dag», for nå er det snart slutt på krigen! Tegningen ble sendt ut og brukt i aviser og blader på den norske utefronten.

Fotograf Rigmor Dahl Delphin (1908–1993)

I 2005 fikk Oslo Bymuseum fotograf Rigmor Delphins negativarkiv overført fra Gyldendal Norsk Forlag. Ifølge forlaget hadde det vært hennes vilje at arkivet skulle tilfalle Bymuseet, så hun har selv sett hvor relevant hennes arbeid ville være for museet.

Rigmor Dahl ville helst bli male-
rinne og studerte ved Statens hånd-
verks- og kunstindustriskole. Men
hun innså at hun ikke kunne leve av
det, og begynte derfor i fotograflære
hos Rude. Etter fullført svennebrev
på slutten av 1930-tallet fikk hun
stillingen som fotograf i Alle Kvinner.
Det var Gyldendals driftige direktør
Harald Grieg som i 1938 etablerte en
egen bladavdeling med blant annet
«Alle Kvinners Blad».

Hennes første år som pressefoto-
graf er naturlig nok preget av okku-
pasjonstiden. Tallrike reportasjer har
både direkte og indirekte krigshver-
dagen som bakteppe. Produksjonen
ellers avspeiler Alle Kvinners innhold:

reportasjer om samtidens
kjentfolk, moter, hånd-
arbeid og husholdning. Dette var også temakret-
sen i hennes videre virke
i bladet frem til 1975.

Mest kjent er hun for
frigjøringsbildene fra
1945. I de begivenhets-
rike ukene i mai - juni
1945 syklet hun rundt
i Oslo og fanget med
et følsomt og skarpt
blikk opp mennesker og situasjoner
i denne gledesrusens tid. Noen av
bildene ble benyttet i samtiden, men
de fleste ble liggende gjemt og glemt
frem til utgivelsen av Yngvar Ustvedts
bok «Frigjøringen i bilder» i 1995.

Rigmor Dahl hadde også flere
reportasjeoppdrag for Gyldendals
bildeblad «Bilder» som kom ut i årene
1939–40 og 1945–48. I Pressefoto-
grafenes Klubb står hun oppført som
medlem nr. 1. Hun var også medlem

*Rigmor Dahl med sykkel og
kamera på Rådhusplassen.*
UKJENT FOTOGRAF

av Oslo Kamera Klubb og en aktiv
konkurransefotograf.

I 1945 giftet Rigmor Dahl seg med
Arne Delphin, og tok hans etternavn.
Som fotograf forekommer hun derfor
under begge navn.

*Får vi et glimt av de kongelige?
Bak Slottet, 1939.*

17. mai 1945.

*Skuespiller Knut Wigert
i telefonen, 1939.*

*Skuespillerinnen Lillebil Ibsen gjør
morgengymnastikk, 1939.*

Vinter ved Rådhusbryggene, 1940.

Kø ved Brødrene Dobloug i Storgata 1, høsten 1940.

Revyskuespilleren Botten Soot underholder deltagere på «Ut i solen»-tur for eldre, 1943. Turene ble organisert av hennes mor, teaterleder og filantrop Inga Bjørnson.

Lotter klargjør og pakker sanitetsmaterieill, 1939.

Store vedlager preget byen i krigsårene. Gårdsrommet mellom Akersgata 55 og Dittenkomplekset, høsten 1940.

Juletesalg på Youngstorget, 1940.

Edvarda Lie veileder studenter ved motelinjen på Statens Håndverks- og Kunstindustriskole, 1941.

Høstsol på Deichmantrappen, 1940.

Smakebiter fra høstens program

Påmelding til alle arrangementer: oslomuseum.no/billetter

Interiør fra Botsfengselet, 1929.

FOTO: ANDERS B. WILSE

Kjenn din by

Velkommen til høstens korona-tilpassede Kjenn din by-program. Vi flytter byvandringene inn og tar oss gjennom byens historie med film, bilder, lyd og levende formidling fra et spennende sted som reflekterer den historien som skal formidles.

Søndag 6. september kl. 15
Akerselvaraton:
Fra rynke til smilebånd
En vakker og spennende vannvei. For 100 år siden begynte kampen for å snu den skitne Akerselva til en naturperle. Foredrag ved historieformidler Leif Gjerland. Arbeidermuseet i samarbeid med Bydel Sagene og Norsk Teknisk Museum

Tirsdag 15. september kl. 18
På skolebenken
Fra skolemesterens enkle stue til skolepalass i ver-

densklasse. Ved Byantikvar Janne Wilberg og rektor ved Uranienborg skole Randi Elisabeth Tallaksen

Tirsdag 22. september
Bot og bedring
Velkommen til en kveld med fengslende byhistorie: om rettsvesen, tvangsarbeid og straffeanstalter. Ved Marte Ofstad, Interkulturelt Museum og Caroline Juterud, Oslo byarkiv

Tirsdag 29. september kl. 18
Oslo havn
Bli med til Langkaia og opplev Oslo havn slik det så ut i 1798. Møt representanter og gründere bak dagens havneprosjekter. I samarbeid med TIDVIS AS og Salt Art & Music.

Studentenes hjemkomst fra fangenskap i Buchenwald, 1945.

FOTO: RIGMOR DAHL DELPHIN

Oslo under krigen

Torsdag 8. oktober kl. 18

Kuratoromvisning: Krig og hverdagsliv

Fotograf Rigmor Dahl Delphin dokumenterte Oslo under andre verdenskrig. Fotoarkivar Vegard Skuseth forteller om hennes fotografiske virksomhet.

Lørdag 10. oktober
kl. 11-15.30

Oslohistorieseminar: «Det okkuperte Oslo»

Åpent seminar for alle historiereinteresserte. I samarbeid med Byantikvaren i Oslo og Oslo byarkiv.

Søndag 25. oktober kl. 14

Teater under okkupasjon

Hva vet vi om teaterlivet

i Oslo under andre verdenskrig? Teaterviter og redaktør Elisabeth Leinslie bruker Scenewebarkivet til å gi et innblikk i teaterlivet under krigen. Hun vil også trekke linjer til kunstneriske tiltak som vi har sett under korona-krisen. Samtale med teatermuseets kurator Ine Therese Berg om teater i krisetider.

Torsdag 12. november kl. 18

Suppe og historie:

Kampen om idretten

Idrettshistorie om ideologi, politikk, okkupasjon og krig. Ved professor i historie Finn Olstad.

I samarbeid med LO i Oslo Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek og Sagene Tors-hov historielag.

Torsdag 19. november kl. 18

Dokumentarfilm:

Ninas barn

Bli kjent med historien om det jødiske barnehjemmet i Oslo under 2. verdenskrig. Introduksjon ved regissør Nina Grünfeld. Utstillingen «Krig og hverdagsliv» er åpen etter filmen.

Alle arrangement krever påmelding i forkant. For mer info se oslomuseum.no

**Hold deg oppdatert på
høstens program:
oslomuseum.no**

Program Bymuseets Venner

Høsten 2020

2. september kl 17.30:

Funkisoasen

Åpne gressplener, stor lekeplass og en småkirke. I Iladalen ble det lagt til rette for å styrke både kropp og sjel. Omkranset av moderne boligblokker og anlagt på 1930-tallet er Iladalen et lavmælt men formfullendt funkisprosjekt.

Vandring med oppmøte ved inngangen til Iladalen kirke, Søren Jaabæks gate 5, 0460 Oslo. Ved arkitekturhistoriker Anne-Kristine Kronborg, OBOS og formidlingsleder Linken Apall-Olsen, Oslo Museum

Påmelding til: paamelding@oslomuseum.no, max 25 deltagere

Iladalen, 1951.

FOTO: WILHELM RÅGER

8. desember kl 18.00

«At henge paa Juletræet»

Om julens «tinglige sider» ved lektor og juleforsker Gro Wettestad. Foredrag med samtale i Besøksenteret, Frogner hovedgård.

Påmelding til: paamelding@oslomuseum.no, max 50 deltagere

Rolf Strangers kulturfond 2020

Rolf Strangers kulturfond skal dele ut midler for året 2020 til ett eller flere forskningsprosjekter etter fondets formål.

Rolf Strangers kulturfond har til formål å forestå vitenskapelig forskning innen Oslos historie og kulturhistorie. Denne forskningen kan skje gjennom rene historiske arbeider og ved utvidelse og tilretteleggelse av Oslo Museums samlinger med sikte på vitenskapelig fundert belysning av byens historie og kulturhistorie. Det gis ikke støtte til studentarbeider.

Beløpet er begrenset oppad til kr. 35 000. Arbeidet bør ha en selvstendig karakter. Det forutsettes et resultat i form av for eksempel en artikkel, gjerne egnet for trykking i Oslo Museums tidsskrift Byminner.

Søknad sendes innen 1. september 2020 til:
post@oslomuseum.no

Skriv Rolf Strangers kulturfond i emnefeltet.

Søknaden bør være på ca. 2 sider med beskrivelse av problemstilling, historiografi, kilder og metode.

Det er ønskelig at søkerens cv legges ved søknaden.

For nærmere opplysninger kontakt museumsdirektør Lars Emil Hansen (tlf. 482 600 62) eller fondets styreleder Knut Sprauten (tlf. 90 78 94 66).

VIL DU BLI BEDRE KJENT MED OSLO? BLI EN VENNI!

Er du medlem av Bymuseets venner kommer du gratis inn på museet, får tilsendt Byminner og invitasjoner og spesialtilbud på utvalgte arrangementer.

Medlemsskap Bymuseets venner: kr. 400,-

Bedrifter/institusjoner: kr. 1.200,-

Livsvarig medlemskap: kr. 5.000,-

Abonnement Byminner: kr. 250,- pr. år

Løssalg Byminner: kr. 100,-

For mer informasjon eller innmelding, kontakt oss på post@oslomuseum.no

Billettpriser: kr 90,- / 70,- / 50,- (gratis for barn til og med 18 år)

Gratis adgang den første lørdagen i måneden

Teatermuseet har også venneforening som gir gratis adgang til museet.

Se oslomuseum.no

[Facebook.com/bymuseetoslo](https://www.facebook.com/bymuseetoslo)

[Instagram @bymuseet](https://www.instagram.com/bymuseet)

Oslo Museum mottar støtte fra:

Oslo kommune

KULTURDEPARTEMENTET

om;
oslo museum

www.oslomuseum.no

om; bymuseet

om; arbeidermuseet

om; interkulturelt museum

om; teatermuseet

Utgitt av Oslo Museum
ISSN 0007-77631

Til Bymuseets venner og abonnenter.
Adresseforandring meldes til Oslo Museum, tlf: 23284170 - epost: post@oslomuseum.no